

Burgerschaps- en mensenrechten- educatie

Curriculumvoorstel

primair en voortgezet onderwijs

SLO • nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling

Burgerschaps- en mensenrechteneducatie

Curriculumvoorstel

Maart 2012

slo

nationaal
expertisecentrum
leerplan-
ontwikkeling

Verantwoording

2012 SLO (nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling), Enschede

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Auteurs: Jeroen Bron en Eddy van Vliet

Opdrachtgever: Ministerie van Buitenlandse Zaken

Met dank aan:

Centrum voor Mondiaal Onderwijs

De Campagnewinkel

De leden van de adviesraad (zie bijlage deelnemers consultaties)

Deelnemers aan consultaties (zie bijlage deelnemers consultaties)

Platform Mensenrechteneducatie (zie bijlage deelnemers consultaties)

Informatie

SLO

Afdeling: O&A

Postbus 2041, 7500 CA Enschede

Telefoon (053) 4840 666

Internet: www.slo.nl

E-mail: O&A@slo.nl

AN: 7.5185.486

Inhoud

1.	Toelichting en verantwoording	5
1.1	Beleidscontext	5
1.2	Nadruk op het funderend onderwijs	6
1.3	Burgerschapsvorming in het Nederlandse onderwijs	6
1.4	Mensenrechtenbeleid	7
1.5	Mensenrechten als educatie	10
1.6	Samenhang burgerschap en mensenrechteneducatie	10
2.	Leerplankundige verantwoording	13
2.1	Implementatieperspectief	13
2.2	Beschrijving van voorafgaand ontwikkelwerk	16
2.3	Uitgangspunten van het leerplan	17
3.	Leerplanstructuur	21
3.1	Drie inhoudelijke domeinen	21
3.2	Overzichten leerdoelen	23
4.	Het leerplan in praktijk brengen	29
4.1	Een holistische benadering	29
4.2	Componenten van het leerplan op schoolniveau	30
4.3	Leerdoelen didactiseren	33
	Literatuur	43
	Bijlage leerplanvoorstel voor het primair onderwijs	47
	Bijlage leerplanvoorstel voor de onderbouw voortgezet onderwijs	59
	Bijlage leerplanvoorstel voor de bovenbouw voortgezet onderwijs	73
	Bijlage opbrengsten inspiratiemiddag	91
	Bijlage deelnemers consultaties	93

1. Toelichting en verantwoording

In het eerste deel van de publicatie wordt ingegaan op de beleidscontext waarin dit leerplanvoorstel is ontstaan. Die beleidscontext kenmerkt zich door een grote mate van schoolautonomie, terughoudendheid in het voorschrijven van mensenrechteneducatie en een zeer open verplichting ten aanzien van burgerschapsvorming. Daarna wordt ingegaan op het leerplan en wordt verantwoord hoe daarin bepaalde keuzes zijn gemaakt en in welke mate deze keuzes samenhangen met de geschetste beleidscontext. Ten slotte wordt de structuur van het leerplanvoorstel toegelicht, gevolgd door een serie samenvattende overzichten van het leerplan voor de niveaus basisonderwijs, onderbouw voortgezet onderwijs, bovenbouw vmbo en bovenbouw havo/vwo.

1.1 Beleidscontext

Er is sprake van samenhang tussen onderwijsdoelen voor burgerschap en mensenrechten. Beide richten zich op de relaties tussen individu, gemeenschap, samenleving en overheid. Beide hebben een bepaalde wettelijke status en vormen een manier om invulling te geven aan sociaal-maatschappelijke vorming. Daarbij wordt bij burgerschap meer nadruk gelegd op verantwoordelijkheden en op het bijdragen aan de gemeenschap, terwijl bij mensenrechten vooral de rechten van mensen in een samenleving worden benadrukt. In dit leerplanvoorstel zijn beide domeinen op evenwichtige wijze samengebracht. Daarbij zijn keuzes gemaakt uit de veelheid aan mogelijke doelen en inhouden die aan beide educaties te ontleen zijn. Een gevolg hiervan is dat mensenrechtensdeskundigen mogelijk vinden dat elementen uit het mensenrechtendiscour ontbreken; hetzelfde geldt voor burgerschap. Toch vormt dit leerplanvoorstel een goede basis waarop verder gevarieerd en aangevuld kan worden al naar gelang de eigen prioriteiten van een school of uitgaande van actuele ontwikkelingen.

Mensenrechteneducatie (MRE) is een breed kennis- en vormingsgebied dat op uiteenlopende wijzen wordt gedefinieerd en ingevuld. Belangrijk daarbij is dat MRE bijdraagt aan een mensenrechtencultuur, dat wil zeggen een cultuur waarin mensenrechten door iedereen in de maatschappij gerespecteerd worden, en dat deze worden begrepen, verdedigd en eerbiedigd. MRE staat een holistische benadering voor die tot uitdrukking wordt gebracht in de uitspraak 'human rights *through and in* education' (Unesco, 2006). Daarmee wordt bedoeld op de integratie van mensenrechten in verschillende facetten van het onderwijs waaronder curricula, materialen en didactiek en op het waarborgen van de rechten van alle leden van de schoolgemeenschap. Mensenrechteneducatie staat dan ook niet op zichzelf maar is verweven met vormingsgebieden zoals mondiale vorming, interculturele en antiracistische educatie, ontwikkelingseducatie, milieueducatie, vredeseducatie, persoonlijke en sociale vorming, waardeneducatie en burgerschapsvorming (Raad van Europa, 2003).

In het voorliggende leerplanvoorstel is getracht recht te doen aan deze holistische benadering door algemene doelen te formuleren die niet direct zijn verbonden aan een vak of activiteit en waarbij aandacht is voor zowel houdingen als vaardigheden en kennis. Anderzijds bieden deze doelen een richtinggevend kader voor onderwijsactiviteiten. Met het verbinden van MRE aan burgerschapsonderwijs wordt aangesloten op de actualiteit in het onderwijs: burgerschapsvorming is sinds 2006 een wettelijke opdracht voor scholen.

Dit leerplanvoorstel is bedoeld als een landelijk schooloverstijgend kader, dat uitnodigt en inspireert tot uitwerkingen op school- en klasniveau, waarbij wordt uitgegaan van eigen keuzes, inspanningen en profilering van scholen. Met dit voorstel, waarin doelen en inhoud op macroniveau zijn beschreven, kunnen samenhangende keuzes voor inhouden, leermiddelen en didactiek gemaakt worden. Suggesties hiervoor zijn opgenomen in het laatste hoofdstuk.

1.2 Nadruk op het funderend onderwijs

Dit voorstel omvat de onderwijskolom van primair onderwijs tot en met de bovenbouw van het voortgezet onderwijs. In dit document zijn voor de verschillende onderwijstypen overzichtsdocumenten opgenomen. De volledig uitgewerkte leerplanvoorstellen zijn in verband met de omvang als bijlage toegevoegd. In het leerplan is de nadruk gelegd op het funderend onderwijs: het primair onderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Twee factoren liggen ten grondslag aan deze keuze. Ten eerste is er in deze twee onderwijssectoren sprake van een gemeenschappelijk curriculum dat voor alle leerlingen in Nederland van toepassing is. Ten tweede gelden in deze onderwijssectoren kerndoelen die zeer algemeen geformuleerd zijn, geordend in brede leergebieden. Daarmee wordt ruimte geboden aan docenten, teams, scholen en uitgevers om verder invulling te geven aan het curriculum. Dit biedt onder meer mogelijkheden voor thematisch en projectmatig onderwijs en voor activiteiten binnen en buiten de school.

In de bovenbouw van het voortgezet onderwijs (vmbo en tweede fase) is de situatie geheel anders. Het curriculum wordt daar bepaald door examenprogramma's voor afzonderlijke vakken. De ruimte om zelf keuzes te maken binnen het curriculum is daarbij beperkt, zowel inhoudelijk als wat de beschikbare tijd betreft. Een extra complicerende factor in de bovenbouw is dat er slechts in zeer beperkte mate sprake is van een voor alle leerlingen geldend curriculum: leerlingen verdelen zich over sectoren (vmbo) of profielen (havo/vwo) met slechts een beperkt aantal verplichte vakken. Wel zijn relevante eindtermen uit de bovenbouw gebruikt bij het uitwerken van dit leerplanvoorstel.

1.3 Burgerschapsvorming in het Nederlandse onderwijs

Eind 2005 gingen de Eerste en Tweede Kamer akkoord met het wetsvoorstel (nr. 29666) 'bevordering actief burgerschap en sociale integratie'. Kern van dit wetsvoorstel is het opnemen van burgerschap en sociale integratie in artikel 8 van de Wet op het primair onderwijs, artikel 11 van de Wet op de expertisecentra en in artikel 17 in de Wet op het voortgezet onderwijs. In deze wetten is de volgende zinsnede opgenomen: Het onderwijs is mede gericht op de bevordering van actief burgerschap en sociale integratie."

In de Memorie van toelichting verduidelijkte de toenmalige minister het wetsvoorstel en gaf zij aan in welke context de wet is ontstaan. Hieruit blijkt dat de minister er belang aan hechtte dat sociale binding in de samenleving niet verder afneemt, maar juist moet gaan toenemen. Sociale binding brengt zij in verband met de betrokkenheid van burgers bij maatschappelijke verbanden en het nemen van verantwoordelijkheid voor gemeenschapsbelangen.

Over de gebruikte termen actief burgerschap en sociale integratie zegt de minister dat actief burgerschap de bereidheid en het vermogen is om deel uit te maken van de gemeenschap en daar een actieve bijdrage aan te leveren. Onder sociale integratie verstaat ze: 'deelname van burgers aan de samenleving, in de vorm van sociale participatie, deelname aan de maatschappij en haar instituties en bekendheid met en betrokkenheid bij uitingen van de Nederlandse cultuur'. De minister streeft er daarmee naar om zowel sociale binding te vergroten als de Nederlandse cultuur centraal te stellen. Een ander belangrijk aspect van burgerschapsvorming is diversiteit. Het belang van kennismaking en ontmoeting wordt in dit verband extra benadrukt. Het gaat hierbij om het kennismaken met de samenleving en de ontmoeting van mensen van verschillende afkomst.

De minister wijst eveneens op twee andere zaken die een relatie hebben met burgerschap: de Europese eenwording, die vraagt om een vorm van Europees burgerschap, en het alert zijn op de ondermijnende werking van radicalisering en het ontsporen van leerlingen.

Op basis van de sectorwetten is door de Inspectie van het Onderwijs een toezichtkader (Inspectie van het Onderwijs, 2006) ontwikkeld. Uit ervaring met de samenwerking van SLO met scholen kunnen we afleiden dat het toezichtkader functioneert als een belangrijk sturingsmechanisme om burgerschap te agenderen bij scholen en besturen. In het toezichtkader richt de inspectie zich op twee indicatoren. Centraal staat de vraag of een school een geconcretiseerde visie op burgerschap heeft waarin eveneens aandacht is voor de risico's van de schoolomgeving. De inspectie let erop of scholen werken volgens een planmatige aanpak: in hoeverre hebben scholen een visie op de bijdrage die ze willen leveren aan actief burgerschap en sociale integratie, op welke manier pakken ze het aan en hoe krijgt een school inzicht in de resultaten van die aanpak? Deze aspecten dienen te worden opgenomen in schoolgids en schoolplan. Scholen houden op die manier de ruimte om in te spelen op de kenmerken van de eigen populatie en de concrete problemen waarmee zij zich geconfronteerd zien. De Inspectie van het Onderwijs omschrijft verder een viertal inhoudelijke aandachtspunten: sociale competenties, openheid naar de samenleving en de diversiteit die daarin aanwezig is, basiswaarden en democratische rechtsstaat en de school als 'oefenplaats'.

Sinds de invoering van de wet in 2006 is het belang dat de overheid hecht aan burgerschap een aantal malen onderstreept en herhaald in toespraken en beleidsnotities. Ook het jaarlijkse onderwijsverslag van de Inspectie van het Onderwijs (Inspectie van het Onderwijs, 2011) besteedt al een aantal jaren aandacht aan cohesie en burgerschap. Daarbij wordt geconstateerd dat de invoering stagneert, dat scholen vaak over een onvoldoende uitgewerkte visie beschikken en er nog weinig planmatig wordt gewerkt. Mede naar aanleiding van deze constatering van de Onderwijsinspectie, de tegenvallende uitkomsten van een internationaal vergelijkend onderzoek naar civics and citizenship (Maslovski e.a., 2010) en de beschouwingen van de Alliantie scholenpanels burgerschap (Peschar e.a., 2010) heeft het ministerie een adviesvraag over implementatiemogelijkheden voor burgerschap neergelegd bij de Onderwijsraad.

Als we het onderwijsbeleid voor burgerschap samenvatten, kan gesteld worden dat scholen de verplichting hebben actief burgerschap en sociale integratie te bevorderen maar dat zij vrij worden gelaten om daarin tot eigen keuzes te komen, uitgaande van de schoolvisie, populatie, context en ambitie. Daarbij dient het toezichtkader als instrument voor verantwoording. Het verder duiden van het concept burgerschap en de verwachtingen aan scholen zijn niet nader geëxpliciteerd. Wel stimuleert de overheid ontwikkelingen in het onderwijsveld, bijvoorbeeld door de medefinanciering van onderzoek en schoolontwikkeling.

1.4 Mensenrechtenbeleid

Nederland heeft altijd grote waarde gehecht aan mensenrechten. In de Grondwet is een artikel opgenomen (art. 90) waarin de opdracht aan de overheid staat om de ontwikkeling van de internationale rechtsorde te bevorderen. Zowel in het binnenlands als in het buitenlands beleid heeft de overheid zich ingespannen om de naleving van mensenrechten te bevorderen. Nederland heeft veel van de internationale mensenrechtenverdragen geratificeerd en zich daarmee verplicht de rechten voor de inwoners van het land te verwerklijken. Voor het buitenlands beleid heeft zij al jaren een expliciete mensenrechtenstrategie geformuleerd. In 2007 stelde het kabinet een mensenrechtenstrategie voor het buitenlands beleid vast met daarin de ambitieuze doelstelling om mensenrechten wereldwijd te beschermen en te bevorderen, om zo te komen tot "een menswaardig bestaan" (ministerie van Buitenlandse Zaken, 2007) voor allen, overal ter wereld. Wanneer bevordering van mensenrechten voor

Nederland wereldwijd belangrijk is, verdienen mensenrechten vanzelfsprekend ook in Nederland zelf blijvende aandacht.

Een verdere indicatie van het belang dat de regering hecht aan mensenrechten is de oprichting van een College voor de Rechten van de Mens, met als een van de doelstellingen om mensenrechteneducatie in Nederland te stimuleren en te coördineren. Dit College zal naar verwachting in de loop van 2012 officieel starten. Met ingang van 1 april 2011 is bovendien in Nederland een Kinderombudsman werkzaam, die zich mede richt op educatie over kinderrechten (<http://www.naarenmensenrechteninstituut.nl/>).

Internationale intenties en afspraken

Nederland heeft zich gecommitteerd aan diverse internationale afspraken, ambities en verdragen waarmee mensenrechten en mensenrechteneducatie worden gepromoot. In de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (UVRM), het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind (IVRK), het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten (IVESCR) en het VN-Actieprogramma voor Mensenrechteneducatie hebben staten - waaronder Nederland - zich verplicht om aandacht te schenken aan mensenrechten in het onderwijs, hetzij in het algemene schoolbeleid, hetzij in vakken, hetzij in vormingsgebieden zoals burgerschapsvorming. Ter illustratie zijn enkele passages overgenomen uit voor mensenrechteneducatie relevante documenten.

- In het door Nederland ondertekende Actieplan Mensenrechteneducatie (Unesco, 2006), wordt MRE als volgt omschreven: "Mensenrechteneducatie gaat om onderwijs, training en informatie gericht op het bouwen van een universele cultuur van mensenrechten. Structurele mensenrechteneducatie gaat niet alleen om kennis van mensenrechten en de beschermingsmechanismen, maar ook om de vaardigheden die nodig zijn voor de promotie, de verdediging en de toepassing van mensenrechten in het dagelijkse leven. Mensenrechteneducatie koestert de houding, en het gedrag nodig om mensenrechten voor iedereen in de maatschappij te respecteren".
- Het IVRK geeft bijvoorbeeld een aantal doelstellingen van het onderwijs: *29.1 De Staten die partij zijn, komen overeen dat het onderwijs aan het kind dient te zijn gericht op, a de zo volledig mogelijke ontplooiing van de persoonlijkheid, talenten en geestelijke en lichamelijke vermogens van het kind; b. het bijbrengen van eerbied voor de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden, en voor de in het Handvest van de Verenigde Naties vastgelegde beginselen; c. het bijbrengen van eerbied voor de ouders van het kind, voor zijn of haar eigen culturele identiteit, taal en waarden, voor de nationale waarden van het land waar het kind woont, het land waar het is geboren, en voor andere beschavingen dan de zijne of de hare; d. de voorbereiding van het kind op een verantwoord leven in een vrije samenleving, in de geest van begrip, vrede, verdraagzaamheid, gelijkheid van geslachten, en vriendschap tussen alle volken, etnische, nationale en godsdienstige groepen en personen behorend tot de oorspronkelijke bevolking.*

Pleidooi voor versterking MRE

De achtergrond van dit leerplanvoorstel is dat op basis van deze internationale ambities en afspraken er in de afgelopen jaren herhaaldelijk aanbevelingen gedaan en verzoeken geweest zijn voor het versterken van de aandacht voor mensenrechten in het Nederlandse onderwijs. Bovendien laten verschillende onderzoeken zien dat de Nederlandse jeugd - in vergelijking met hun internationale leeftijdsgenoten - laag scoort wanneer het gaat om kennis van mensenrechten. In een onlangs verschenen publicatie van het Nederlands Juristen Comité voor de Mensenrechten (Oomen & Vrolijk, 2010) wordt gesteld dat Nederlandse scholieren relatief weinig weten van mensenrechten en dat ook de acceptatie van enkele fundamentele rechten achter blijft. Dit tekort wordt verklaard uit het gebrek aan structurele aandacht voor mensen- en kinderrechten in het onderwijscurriculum.

In de afgelopen jaren zijn door de regering diverse reacties gegeven op vragen uit de Kamer over de positie van mensenrechteneducatie en de uitkomsten van onderzoek over de opvattingen onder scholieren over bijvoorbeeld mensenrechten, migranten en democratische waarden. De ministers van Buitenlandse Zaken en van OCW informeerden de Tweede Kamer op 8 december 2008 (Kamerstuk 31700V) over de activiteiten die ondernomen zijn om recht te doen aan de Preambule van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Hierin staat dat staten ernaar zullen streven om door onderwijs en opvoeding eerbied voor de rechten en vrijheden uit de Verklaring te bevorderen. De Kamerbrief schetst hoe mensenrechten terug te vinden zijn in het Nederlandse onderwijs, bijvoorbeeld in de kerndoelen en eindtermen, maar vooral ook door impliciete waardenoverdracht in de school door middel van het creëren van een veilige leeromgeving, schoolregels en inspraakmogelijkheden. De brief haalt ook de kabinetsreactie op het rapport van de Europese Commissie tegen Racisme en Intolerantie (Europese Commissie, 2007) aan. Hierin stelt het kabinet dat "het expliciet en in detail voorschrijven van de wijze waarop mensenrechteneducatie in het Nederlandse onderwijs haar beslag moet krijgen, onwenselijk is. Dit laat onverlet dat het wenselijk is dat mensenrechten in het primair en voortgezet onderwijs worden geïntegreerd." De brief stelt daarbij hoe belangrijk het is dat scholen rust en ruimte nodig hebben om de huidige beleidsprioriteiten te realiseren. De Nederlandse overheid erkent, dat naast kwalificatie ook de vormende functie in het onderwijs van belang is, maar laat keuzes en initiatieven wat dit betreft zoveel mogelijk over aan het onderwijsveld: leraren moeten hun rol bij vorming erkennen en gebruiken, opleidingen dienen leraren daarin te bekwamen en scholen dienen na te denken over oriëntatie en zingeving. De minister zegt hierover: "*De vrijheid van onderwijs zorgt ervoor dat scholen vorming op een wijze kunnen invoeren die past bij de identiteit en missie van de school. (...) Vanuit de eigen grondslag of visie op de samenleving kunnen scholen leerlingen een richtinggevend lesaanbod aanbieden*". Ook verwijst de minister naar de WRR die in 2003 schrijft dat "*burgers, maatschappelijke organisaties en instituten zelf de verantwoordelijkheid hebben om gewenste waarden en normen te onderhouden, te verbreiden en over te dragen. Deze taak berust niet primair bij de overheid*".

Voor mensenrechteneducatie (MRE) geldt dat in internationale verdragen bepalingen zijn opgenomen die overheden verplichten om lesmateriaal over mensenrechten te verspreiden. In Nederland is er om bovengenoemde redenen voor gekozen om deze verplichting over te laten aan het veld. De overheid stimuleert mensenrechten wel, maar legt geen expliciete verplichtingen vast in wet- en regelgeving. Vanuit het perspectief van het onderwijs wordt MRE daardoor niet ervaren als een verplicht aandachtsgebied: scholen ontvangen geen materiaal of voorschriften en zijn ook geen verantwoording schuldig over het aanbod op het gebied van mensenrechten.

Op 1 juni 2011 (Kabinet, 2011) reageerde de minister van onderwijs op de conclusies van het verdragcomité van het VN-verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten. Eén van die conclusies is dat het comité bezorgd is over de constatering dat 'het landelijk materiaal van de Staat geen onderricht op het gebied van mensenrechten bevat'. De opvatting van de regering is dat mensenrechteneducatie op diverse wijzen vorm krijgt. Een aantal kerndoelen en eindtermen heeft volgens de regering een relatie met het thema mensenrechten. Ook is de regering van mening dat mensenrechten onderdeel uitmaakt van burgerschap. Door de overheid wordt mensenrechten dus wel in verband gebracht met het verplichte burgerschapsonderwijs en bestaande kerndoelen, zo bleek onder meer in het Algemeen Overleg op 16 november 2011 over de vormende taak van het onderwijs. Die relatie was echter nooit duidelijk uitgewerkt. Dit leerplanvoorstel kan dienen als een voorbeeld van het bij elkaar brengen van MRE en burgerschapsvorming.

Bron en Thijs (2011) hebben het onderwijsbeleid rond de thema's burgerschap, diversiteit en mensenrechten geanalyseerd in het perspectief van implementatiekansen. Ten aanzien van mensenrechten concluderen zij dat op supranationaal niveau (bijvoorbeeld de VN) afspraken bestaan over mensenrechteneducatie. Op het landelijke, macroniveau bestaan er geen concrete voorschriften ten aanzien van onderwijsinhouden: het initiatief en de verantwoordelijkheid daarvoor wordt neergelegd bij het meso- en microniveau, ofwel bij de school en de leerkracht. De auteurs vragen zich af of op dit meso- en microniveau die verantwoordelijkheid ook zo beleefd wordt en of betrokkenen op dit niveau wel over voldoende tijd, competenties en instrumenten beschikken om hierin initiatieven te nemen.

1.5 Mensenrechten als educatie

De organisatie van het onderwijs is nog altijd sterk gebaseerd op vakken. Naast vakken bestaan er andere aandachtsgebieden die verschillen qua status en omvang. Zij worden vaak aangeduid als educaties. Educaties zijn onderwijsprogramma's die doorgaans meerdere vakken of leergebieden omvatten, in veel gevallen een morele component bevatten en vanuit een maatschappelijke relevantie zijn ontstaan (Bron, Hooghoff, 2011). Zij bevatten zowel een kenniscomponent (kennis van mensenrechten) als een vormingscomponent (toepassen, voorleven en bevorderen van mensenrechten). Ook voor MRE geldt dat vorming een belangrijk doel is. De richting van die vorming verschilt per educatie, maar in het algemeen geldt dat educaties streven naar het versterken van bepaalde opvattingen, houdingen en gedragingen.

In het verlengde van de ontwikkeling van dit leerplanvoorstel is een analyse uitgevoerd naar de mate waarin en wijze waarop aspecten van mensenrechten voorkomen in enkele veelgebruikte methodes en in additionele leermiddelen. Deze analyses zijn in een publicatie door SLO beschreven. We nemen ze hier op om de inhoudsaspecten van mensenrechten nader te kunnen duiden.

In het analyse-instrument zijn vier domeinen onderscheiden: (A) mensenrechten algemeen, (B) specifieke mensenrechten, (C) naleven van mensenrechten, en (D) schendingen van mensenrechten. Ieder domein bevat een aantal kernthema's, zoals te zien in onderstaande tabel. De kernthema's zijn verder uitgewerkt in onderwerpen, zoals te zien in het analyse-instrument dat is opgenomen in de betreffende publicatie.

A Mensenrechten algemeen	B Specifieke mensenrechten
A1 Mensenrechten A2 Verklaringen en verdragen A3 Ontstaan van mensenrechten A4 Principes achter mensenrechten	B1 Politiek-individuele rechten B2 Sociaal-economische rechten B3 Culturele rechten
C Naleven van mensenrechten	D Schendingen van mensenrechten
C1 Bescherming van mensenrechten C2 Verantwoordelijkheden bij het naleven van mensenrechten C3 Opkomen voor mensenrechten	D1 Mensenrechtenschendingen D2 Spanning tussen verschillende rechten D3 (Politieke) discussies

1.6 Samenhang burgerschap en mensenrechteneducatie

Er bestaan wereldwijd vele varianten van burgerschapsonderwijs. De nadruk kan bijvoorbeeld liggen op nationale identiteit en natievorming of juist op wereldburgerschap en globalisering, op aanpassingsgerichtheid en fatsoen of op individualisering en kritische meningsvorming, op het versterken van het verantwoordelijkheidsgevoel voor de eigen omgeving of het vergroten van politieke participatie. In Nederland is burgerschap weinig uitgewerkt. Uit de formele bronnen (zie 1.3) die wel tot onze beschikking staan, kunnen we afleiden dat het Nederlandse beleid zich richt op sociale binding, betrokkenheid bij de samenleving en verantwoordelijkheid voor gemeenschapsbelangen. Van burgers wordt verwacht dat zij zich actief opstellen ten opzichte

van de samenleving en dat zij kunnen omgaan met diversiteit, maar daarbij de Nederlandse cultuur centraal stellen. Daarbij wordt gewaarschuwd voor radicalisering. Naast het nationale perspectief dat veel nadruk krijgt, dient ook aandacht te zijn voor Europese eenwording. De inspectie heeft deze invalshoek vertaald naar het onderwijsaanbod waarbij sociale competenties, openheid naar de samenleving en diversiteit daarbinnen en basiswaarden en de democratische rechtsstaat worden onderscheiden.

Kernelementen in de verdragen en verklaringen voor mensenrechten zijn het universele, globale perspectief: mensenrechten gelden altijd en voor iedereen, waar ook ter wereld, ongeachte achtergrond en situatie. Daarbij zijn er zowel burgerrechten, politieke, sociale, economische en culturele rechten te onderscheiden. Belangrijk daarbij is het recht op een menswaardig bestaan. Belemmeringen in de realisatie van rechten dienen weggenomen te worden door het tegengaan van discriminatie, ongelijkheid, armoede en schendingen en het garanderen van individuele vrijheden en bescherming van het individu door de rechtsstaat en nationale en internationale instituten.

Burgerschap en mensenrechten liggen in elkaars verlengde. Dit wordt onderstreept door het kabinet (zie 1.4) en door bijvoorbeeld het meerjarige project 'Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education' (EDC/HRE) van de Raad van Europa: "Education for democratic citizenship and human rights education are closely inter-related and mutually supportive. They differ in focus and scope rather than in goals and practices. EDC focuses primarily on democratic rights and responsibilities and active participation (...) while HRE is concerned with the broader spectrum of human rights and fundamental freedoms in every aspect of people's lives" (Council of Europe, 2010a).

Een veel gehanteerd onderscheid bij MRE is het onderwijs over, voor en door democratie en mensenrechten (Council of Europe, 2010b). Daarmee wordt benadrukt dat kennis hebben van mensenrechten, de Grondwet en het politieke systeem niet voldoende is, en dat aandacht nodig is voor het leren participeren in de samenleving en in het politieke proces, en aan het bijdragen aan het algemeen belang en het cultiveren van gebruiken en waarden van de democratie. Het onderwijs *door* democratie en mensenrechten kan vergeleken worden met het door de inspectie gehanteerde begrip 'de school als oefenplaats', ofwel het bevorderen van een cultuur waarin democratische principes en mensenrechten worden geïmplementeerd.

Duidelijk is dat MRE en burgerschapsvorming elkaar kunnen versterken. Burgerschap en de daarmee samenhangende formele en informele plichten en verwachtingen kunnen niet zonder de rechten van individuen in de samenleving.

2. Leerplankundige verantwoording

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op het proces van leerplanontwikkeling dat is doorlopen bij het ontwikkelen van dit leerplanvoorstel voor burgerschap en mensenrechten. Het uitgangspunt dat vorming primair berust bij burgers (ouders) en maatschappelijke instellingen (scholen) betekent dat SLO zorgvuldig omgaat met het aanreiken van vormingsdoelen. SLO doet dit op twee manieren:

- a. Leerplannen waarin vormende elementen voorkomen worden altijd gepresenteerd als een 'voorstel' of een 'voorbeeld'. Een voorstel beschrijft de mogelijke inhouden van een bepaald domein, uitgaande van mogelijkheden en belemmeringen. Dit voorstel dient als inspirerend kader voor gebruikers, waaronder uitgevers, ontwikkelaars, NGO's, scholen en docenten.
- b. De leerplannen waarin vormende doelen zijn opgenomen kenmerken zich door een breed draagvlak. Dit wordt bereikt door enerzijds uit te gaan van communale bronnen, dat wil zeggen bronnen die zijn vastgesteld als maatgevend (wet- en regelgeving, kerndoelen, eindtermen, toezicht) en anderzijds door te peilen of voldoende draagvlak bestaat voor ontwikkelde concepten.

Daarnaast tracht SLO de implementatiekansen van een product te vergroten door het hanteren van kwaliteitseisen. We starten daarom met een beschrijving van de haken en ogen die verbonden zijn aan de implementatie van onderwijsvernieuwing. Vervolgens worden de kwaliteitseisen toegelicht. De derde paragraaf van dit hoofdstuk gaat in op het ontwikkelwerk dat SLO eerder uitvoerde voor burgerschap en dat de basis vormt voor het geïntegreerde leerplan burgerschap en mensenrechten. Tot slot komen de belangrijkste uitgangspunten van het leerplan aan de orde.

2.1 Implementatieperspectief

Een landelijk leerplanvoorstel, is doorgaans een geschreven document waarin de wensen en ambities ten aanzien van een vak of leergebied op samenhangende wijze zijn geordend en verantwoord; we spreken daarbij vaak over een beoogd leerplan of 'ideaal curriculum' (Akker & Thijs, 2009). Daarnaast worden onderscheiden: het geïnterpreteerde, uitgevoerde, ervaren en geleerde curriculum. In de praktijk blijkt er sprake te zijn van een discrepantie tussen intenties en wat uiteindelijk geleerd wordt. Het geschreven leerplan gestoeld op een ideaal is nog geen gerealiseerd curriculum. Vaak is sprake van vergaande vormen van adaptatie door diverse betrokkenen, zoals uitgevers en docenten. Berman & McLaughlin spreken over mutual adaption: "when users adapt or alter the innovation to meet their own needs" (Berman & McLaughlin, 2008), ofwel: verschillende betrokkenen in de keten, passen een voorstel aan zodat het aansluit bij hun eigen opvattingen of belangen. Voor een succesvolle implementatie van een onderwijsvernieuwing zijn volgens Fullan (2008) drie elementen nodig: onderwijsmaterialen, docententraining gericht op vaardigheden en gedrag om de vernieuwing uit te voeren en begrip en geloof in de vernieuwing: gaat het werken en gaat het leiden tot beter onderwijs? Bij onderwijsvernieuwing is druk van boven noodzakelijk, maar ook ruimte voor initiatieven van onderop en ondersteuning bij de implementatie door externe instellingen.

Voor dit leerplanvoorstel betekent dit dat het beoogde leerplan verder gebracht moet worden zodat het ook gerealiseerd wordt in de praktijk. Daarvoor is het nodig dat ruimte wordt geboden voor adaptatie door bijvoorbeeld uitgevers en leraren. Materialen voor MRE bestaan wel, maar zijn doorgaans niet vanuit de door MRE geambieerde holistische benadering ontwikkeld: de

meeste materialen worden uitgegeven door mensenrechteninstellingen die zich richten op een bepaald facet van MRE. Uit een analyse van leermiddelen (Thijs & De Ridder) blijkt dat in de reguliere (vak)methodes nauwelijks expliciete aandacht is voor mensen- of kinderrechten. Wel komen onderwerpen aan de orde die weliswaar aan mensenrechten te relateren zijn, maar waarbij die relatie niet wordt gelegd, zoals de Franse revolutie, kinderarbeid en slavernij.

Om enig grip te krijgen op de implementatiekansen van haar producten, hanteert SLO bij het ontwikkelen van curricula een aantal kwaliteitseisen. Het gaat daarbij om:

- relevantie: het curriculum voorziet in behoeften en berust op valide inzichten;
- consistentie: het curriculum zit logisch en samenhangend in elkaar;
- bruikbaarheid (verwachte): de inschatting is dat het curriculum praktisch uitvoerbaar is in de situatie waarvoor het is bedoeld.

Relevantie

Het bepalen van de relevantie van een leerplan hangt samen met de vraag: relevant voor wie? Er zijn diverse doelgroepen te onderscheiden die ieder eigen ideeën over relevantie kunnen hebben. Bijvoorbeeld: scholen, leraren van verschillende vakken, beleidsmakers, belangengroepen, schoolbegeleiders, onderzoekers. SLO tracht zoveel mogelijk rekening te houden met deze verschillende perspectieven, bijvoorbeeld door het houden van consultaties. In het ontwikkelproces van dit leerplanvoorstel zijn consultatiebijeenkomsten gehouden met de leden van Platform Mensenrechteneducatie (zie bijlage) om zodoende de inhoudelijke kennis te benutten die in dit platform bijeengebracht is. Uit het consulteren van deze groep is naar voren gekomen welke mensenrechtenaspecten nog onvoldoende herkenbaar waren en welke bronnen en documenten belangrijk zijn. Er zit echter een risico aan het betrekken van te veel inhoudelijke experts. "The danger in an expert-dominated curriculum development process is that the product will be something that can be used effectively only by people with high level of expertise, but the reality of almost all schools everywhere is that most teachers of a subject will have only a limited background in that subject. One danger in curriculum development then is the production of curricula that are not readily usable by ordinary teachers" (Levin, 2008 blz. 17). Om hierin een balans te vinden zijn twee consultatiebijeenkomsten gehouden met leraren en schoolleiders. Deze groep gaf aan de relatie mensenrechten en burgerschap te waarderen en onderstreepte de relevantie, maar hechtte minder aan details. Men gaf aan het leerplan vooral te gebruiken ter inspiratie en om de eigen praktijk eraan te spiegelen. Men pleitte voor beknopte overzichtsschema's, die daarop ook zijn ontwikkeld.

Belangrijk bij het bepalen van relevante inhoud voor het onderwijs is wat al is vastgelegd in wet- en regelgeving en daaruit voortvloeiend beleid. Inhoudelijke eisen die aan het onderwijs worden gesteld zijn vastgelegd in kerndoelen en eindtermen. De relevantie van deze doelen is bij het vaststellen ervan bekrachtigd door de Staten-Generaal. In de uitwerking van dit leerplanvoorstel vormen de kerndoelen en eindtermen het vertrekpunt om te komen tot een selectie van doelen en inhoud. Daarnaast bestaan er bronnen buiten de onderwijssector die gebruikt kunnen worden ter aanvulling. Ook daarbij is het zaak om uit te gaan van bronnen die een zekere status hebben. Bij het ontwikkelen van het leerplan burgerschap en mensenrechten is onder meer gebruik gemaakt van publicaties van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid en internationale mensenrechtenverdragen (zie 2.4).

Consistentie

In de periode 2005 - 2009 is door SLO veel zorg besteed aan het ontwerpen van een structuur waarin de essenties van burgerschap op een duidelijke, samenhangende en voor betrokkenen acceptabele manier naar voren komen. Daarbij is gekozen voor de drie domeinen: democratie, participatie en identiteit. Ieder van deze domeinen is uitgewerkt in houdingen, vaardigheden en kennis. In het leerplanvoorstel is ervoor gekozen om de bij leerlingen nastrevenswaardige

houdingen centraal te stellen. Deze houdingsdoelen zijn richtinggevend geweest bij het selecteren van relevante vaardigheden en kennis.

Een belangrijk aspect van consistentie is de verticale samenhang: de samenhangende opbouw van leerdoelen door de verschillende onderwijsniveaus. Deze consistentie is bereikt door te starten met het ontwikkelen van een generiek leerplanvoorstel dat in principe op alle onderwijsniveaus van toepassing is. Op basis daarvan zijn uitwerkingen geformuleerd voor de afzonderlijke onderwijsniveaus: een versie voor het primair onderwijs en een versie voor het voortgezet onderwijs, waarin eveneens is aangegeven waar het leerplanvoorstel aansluit op examenprogramma's vmbo, havo en vwo.

Het voorliggende leerplan bouwt voort op de eerder uitgewerkte structuur. Gebleken is dat mensenrechten goed zijn in te passen in de drie door SLO gehanteerde inhoudelijke domeinen (zie 2.4). Ook in mensenrechtenliteratuur wordt het belang van houdingen en vaardigheden benadrukt (zie definities bij 1.4).

Bruikbaarheid

Bij bruikbaarheid kan onderscheid gemaakt worden tussen verwachte en werkelijke bruikbaarheid. De werkelijke bruikbaarheid zal moeten blijken in de praktijk, over de verwachte bruikbaarheid kan wel iets gezegd worden. Ten eerste gaat dit leerplanvoorstel uit van relevante bronnen zoals kerndoelen, wetgeving, beleid en internationale documenten over mensenrechteneducatie. Daarmee sluit het leerplan aan op staand beleid. Ten tweede heeft het voorstel een consistente structuur waarmee de veelheid aan mogelijke inhouden op samenhangende wijze worden afgebakend. Dit draagt bij aan de bruikbaarheid van het leerplan.

In de uitwerking van dit leerplanvoorstel is getracht via inleidingen en doelstellingen een duidelijk beeld te geven van de inhoud van democratisch burgerschap en mensenrechten. Het voorstel is zo toegankelijk mogelijk uitgewerkt en biedt de mogelijkheid tot discussie over een verdere uitwerking en toepassing in de school. Wij zijn ons ervan bewust dat tussen het curriculum en de docent, zich veelal organisaties bevinden die onderwijsmaterialen ontwikkelen. Deze uitgevers en maatschappelijke organisaties bevelen wij aan het leerplanvoorstel als uitgangspunt te nemen en verder te concretiseren.

Een aspect van bruikbaarheid dat we hier niet ongenoemd willen laten is de factor tijd. Nederland kent geen voorgeschreven uren tabellen waaruit is af te leiden hoeveel tijd een bepaald vak of leergebied wordt aangeboden. Ook is niet duidelijk wat de bandbreedte is van de tijd die benut wordt om een bepaald kerndoel te bereiken. Wel weten we uit onderzoek van Cito (2011) dat in de bovenbouw van het basisonderwijs ongeveer één uur in de week wordt besteed aan geschiedenis. Kijken we naar de onderwerpen die in daarin worden aangeboden, dan komt mensenrechten in het periodiek peilingsonderzoek van Cito niet voor. Wel genoemd zijn hedendaagse Europese en mondiale verhoudingen en ontwikkeling van de multiculturele samenleving. Deze onderwerpen worden door respectievelijk 60 en 72% van de leraren behandeld in groep 8. In de eerdere jaren komen deze onderwerpen nagenoeg niet aan bod. Leerkrachten achten de overladenheid van het totale curriculum als het meest hinderlijk. Uit onderzoek naar de opbrengsten van het geschiedenisonderwijs in het basisonderwijs blijkt dat ongeveer de helft van de leerlingen de door Cito gehanteerde standaard 'voldoende' behaalt, ruim 80% haalt de minimumstandaard. Voor burgerschap en mensenrechten geldt dat deze slechts ten dele in een bestaand vak of in een leergebied kunnen worden ondergebracht. Andere mogelijkheden zijn vakoverstijgende projecten, het opdoen van ervaringen als uitvloeisel van het schoolklimaat en door deel te nemen aan buitenschoolse activiteiten (Bron, Veugelers & Van Vliet, 2009). Dit betekent dat het

bijzonder lastig is om te bepalen waar en wanneer een school aandacht besteedt aan burgerschap en mensenrechten en hoeveel tijd eraan besteed wordt.

Om de bruikbaarheid van leerplanvoorstellen voor educaties te vergroten, dienen deze documenten te inspireren en zicht te geven mogelijke uitwerkingen en toepassingen in het onderwijs. Voorkomen moet worden dat leerplanvoorstellen worden gezien als luchtkastelen of aversie oproepen indien het voorstel vooral bijdraagt aan de overladenheid van het totale curriculum. In de consultatiebijeenkomsten met schoolleiders en leraren is dan ook veel gesproken over de bruikbaarheid. Op basis daarvan zijn beknopte overzichten gemaakt van de leerplanvoorstellen. De volledig uitgewerkte leerplannen zijn daarom alleen als bijlagen opgenomen.

2.2 Beschrijving van voorafgaand ontwikkelwerk

SLO heeft vanuit haar taakstelling op het gebied van leerplanontwikkeling in 2005 het initiatief genomen om, samen met vertegenwoordigers van onderwijsorganisaties en onderzoeksinstellingen, de gedachtevorming over doel en inhoud van burgerschapsvorming nader te verkennen. Daarbij is de beleidscontext als uitgangspunt genomen en hebben de ontwikkelde modellen alleen een inspiratiefunctie. In 2006 resulteerde dit in de publicatie: *'Een basis voor burgerschap, een inhoudelijke verkenning voor het funderend onderwijs'* (Bron, 2006). In deze publicatie zijn de begrippen 'actief burgerschap' en 'sociale integratie' verkend en uitgewerkt in drie domeinen. Dit is gedaan op basis van een analyse van nationaal en internationaal onderwijsbeleid, visies van wetenschappers en publicaties van adviesorganen zoals de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid en de Onderwijsraad en op basis van inspirerende onderwijspraktijken.

Bij de totstandkoming van die publicatie is intentief samengewerkt met tal van betrokkenen en belanghebbenden. Het draagvlak dat daarmee is ontstaan, heeft bijgedragen aan de invloed die deze publicatie heeft gehad op de invulling van burgerschap in het Nederlandse onderwijs. Tal van scholen, besturenorganisaties en ondersteuningsinstellingen maken gebruik van de onderscheiden inhoudelijke domeinen of de implementatiehandreikingen uit *'Een basis voor burgerschap'*.

In 2009 publiceerde SLO de *'Leerplanverkenning burgerschap; instrument voor schoolontwikkeling'* (Bron, Veugelers en Van Vliet, 2009), een herziening van een *'Een basis voor burgerschap'*. De herziening biedt een verdere aanscherping van het inhoudelijke kader voor burgerschapsvorming. Daarbij is een leerplanvoorstel opgenomen voor het eindniveau van havo-vwo, dat daarna is terugvertaald naar vmbo, de onderbouw van het voortgezet onderwijs en het primair onderwijs. De respectievelijke versies zijn te vinden op de website jongeburgers.slo.nl. Naast het leerplanvoorstel biedt de publicatie eveneens een zelfevaluatieinstrument waarmee scholen hun eigen beleid tegen het licht kunnen houden. Dit instrument is ook separaat verschenen als *'Maatschappelijk verantwoord'* (Bron, 2009). De reden voor de herziening is dat veel scholen weliswaar een start hebben gemaakt met het ontwikkelen van beleid en aanpakken voor burgerschap, maar daarbij aan liepen tegen de vraag wat burgerschap in het Nederlandse onderwijs kan omvatten, wat er van hen verwacht wordt, hoe de eigen ruimte daarbij benut kan worden en hoe resultaten inzichtelijk gemaakt kunnen worden.

2.3 Uitgangspunten van het leerplan

Het leerplanvoorstel burgerschap en mensenrechten tracht het leerplan burgerschap (versie 2009) te verrijken met elementen uit mensenrechtenverdragen en doelen van mensenrechteneducatie. Daarbij zijn vier uitgangspunten gehanteerd. We lichten ze hier toe.

1. Mensenrechteneducatie is aan burgerschapsvorming gekoppeld

In het voorliggende leerplan is nadrukkelijk een relatie gelegd met het eerder door SLO ontwikkelde voorbeeldleerplan actief burgerschap en sociale integratie. Uitgangspunt daarbij is dat er inhoudelijke overlap bestaat tussen burgerschap- en mensenrechteneducatie en dat ook op supranationaal niveau *citizenship and human rights education* met elkaar in verband zijn gebracht, onder andere door de Raad van Europa (zie 1.6).

2. Mensenrechteneducatie is meer dan kennis, namelijk houdingen en vaardigheden

Over mensenrechteneducatie wordt wel gezegd dat het gaat om educatie over, voor en door mensenrechten (zie 1.6). Daarmee wordt aangegeven dat kennis niet voldoende is, maar dat participatievaardigheden nodig zijn om volwaardig deel te nemen en bij te dragen aan de samenleving. Tenslotte dient de school hiervoor een oefenplaats te zijn door een cultuur te scheppen waarin rechten en verantwoordelijkheden voorgeleefd en doorleefd worden. De drie invalshoeken, onderwijs over, voor en door mensenrechten, stellen andere eisen aan de inrichting van de school en de rol van mensenrechten daarbinnen. Voor een leerplanvoorstel voert deze ambitie te ver. Wel maakt het onderscheiden van *voor, door en over* duidelijk dat mensenrechteneducatie zich niet laat verenigen tot een vak, maar vakoverstijgende aandacht vraagt en onderdeel uit maakt van het schoolklimaat. Ook is duidelijk dat mensenrechten zowel kennis, vaardigheden als houdingen betreft.

Overheersend is de opvatting dat aandacht voor de cognitieve invalshoek slechts zinvol is als mensenrechteneducatie zich expliciet richt op houdingen en vaardigheden. Leerlingen dienen mensenrechten in het sociaal- pedagogisch klimaat op school te ervaren. Ze dienen de kans te krijgen om ook in hun dagelijkse leven zowel voor mensen- en kinderrechten op te komen, deze rechten te ervaren en bewustzijn hierover te ontwikkelen.

Eenzelfde redenering als hierboven is geschetst voor MRE geldt evenzeer voor burgerschapsvorming. Bij de toelichting op de wet wordt benadrukt dat 'leren door doen' en 'leren van ervaring' centraal staat. Er is niet gekozen voor het versterken van een kennisbasis door middel van het aanpassen van kerndoelen of het introduceren van een nieuw vak of leergebied. Dit verantwoordt het benadrukken van houdingen en vaardigheden, maar geeft ook de beperking aan: het ontbreekt aan inhoudelijke richting en een kwantificeerbaar aanbod.

3. Het leerplan gaat uit van belangrijke mensenrechtendocumenten

We zien als de belangrijkste bronnen voor de inhoud van mensenrechteneducatie (op volgorde van belang voor het leerplan):

1. Het Kinderrechtenverdrag.
2. Het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (Raad van Europa).
3. De Nederlandse Grondwet.
4. Uit de zogenaamde 'International Bill of Rights' die binnen de Verenigde Naties tot stand gekomen is: de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens uit 1949.
5. Het Europees Sociaal Handvest.
6. Het Handvest Grondrechten (van de EU).

Alle documenten zijn juridisch bindend voor Nederland. De Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens is dat niet maar deze is inmiddels wereldwijd geaccepteerd als zeer gezaghebbende bron.

Daarnaast is gekeken naar de recente *International Civic and Citizenship Education Study* (ICCS) en naar een programma van de Raad van Europa (Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education). Nederland nam de afgelopen jaren voor het eerst deel aan de ICCS. De resultaten zijn bekend gemaakt door de Rijksuniversiteit Groningen (Maslovski e.a., 2010). Er staan vier domeinen van burgerschapscompetenties centraal:

- Democratie- kennis over de democratische rechtsstaat en democratisch handelen.
- Maatschappelijke basiswaarden- kennis van basiswaarden als gelijke rechten, vrijheid en sociale verbondenheid.
- Participatie- kennis over mogelijkheden voor inspraak; vaardigheden en houdingen die nodig zijn om op school en in de samenleving actief mee te kunnen doen.
- Identiteit- verkennen van de eigen identiteit en die van anderen met betrekking tot de bijdrage aan de samenleving; eigen verantwoordelijkheid durven nemen.

Binnen het programma *Education for Democratic Citizenship and Human Rights* gaat de Raad van Europa (www.coe.int/edc, geraadpleegd: 2-12-2010) uit van drie kenwaarden: democratie, mensenrechten en rechtsstaat ('Rule of Law'). Bij democratie en rechtsstaat gaat het in het bijzonder om: democratische rechten en verantwoordelijkheden en actieve participatie in de samenleving met aandacht voor, vrij gezegd, zowel het economische, sociale, politieke als culturele leven. Bij mensenrechten gaat het om de fundamentele vrijheden in elk facet van het leven van mensen. Voor zowel de ICCS als EDCHR geldt dat er een duidelijke overlap zichtbaar is met de indeling en invulling die door SLO in haar leerplan burgerschap gehanteerd wordt. Van de vier domeinen van de ICCS overlappen er drie met de domeinen in dit leerplanvoorstel. Het resterende domein (maatschappelijke basiswaarden) is in het leerplan verspreid ondergebracht in de drie domeinen. In de uitwerkingen van het programma EDC&HR zien we veel aandacht voor democratie en mensenrechten, maar ook voor participatie en identiteit (Council of Europe, 2008).

4. Gebruik maken van de uitkomsten van 'Hét Mensenrechtenonderzoek'

In 2010 is 'Hét mensenrechtenonderzoek' uitgevoerd door het Nederlands Juristen Collectief Mensenrechten (Oomen & Vrolijk, 2009). In het eindrapport is beschreven wat mensenrechteneducatie kan omvatten, waarom de aandacht ervoor van belang is, wat er in de praktijk al aan mensenrechteneducatie wordt gedaan, hoe in verschillende onderwijstypen mensenrechtenonderwijs eruit kan zien en wat opvallende uitkomsten zijn van het onderzoek naar kennis en verhalen over mensenrechten. Het rapport is voorzien van verwijzingen naar relevante bronnen zoals verdragen en onderzoeken. Het rapport hanteert de definitie van MRE zoals die wordt gehanteerd in het Wereldprogramma mensenrechteneducatie van de Verenigde Naties: "Mensenrechteneducatie gaat om onderwijs, training en informatie gericht op het bouwen van een universele cultuur van mensenrechten. Structurele mensenrechteneducatie gaat niet alleen om kennis van mensenrechten en de beschermingsmechanismen, maar ook om de vaardigheden die nodig zijn voor de promotie, de verdediging en de toepassing van mensenrechten in het dagelijkse leven. Mensenrechteneducatie koestert de houding en het gedrag nodig om mensenrechten voor iedereen in de maatschappij te respecteren". Onderliggende fundamentele principes van MRE zijn: gelijkheid, non-discriminatie, ondeelbaarheid, wederzijdse afhankelijkheid en universaliteit.

In dezelfde publicatie wordt weergegeven wat de doelstellingen van MRE zijn:

- vergroten van het respect voor de mensenrechten en de fundamentele vrijheden;
- de volle ontwikkeling van de persoonlijkheid en het gevoel van waardigheid;
- het bevorderen van het begrip, de tolerantie, de gelijkheid tussen man en vrouw;
- de vriendschap tussen landen, inheemse volkeren en alle raciale, etnische, religieuze, culturele en taalkundige groeperingen;
- iedereen in staat stellen mee te doen in de vrije en democratische rechtsstaat.

Het rapport omvat onder meer een overzicht van inhoud en voor mensenrechteneducatie dat de weerslag vormt van een werkconferentie die op 15 september 2010 in Den Haag plaats vond. In de bijlage is een tabel opgenomen die is ontstaan tijdens deze bijeenkomst. Deze tabel is benut als bron voor het leerplan.

3. Leerplanstructuur

3.1 Drie inhoudelijke domeinen

SLO onderscheidt drie domeinen die de essentie van democratisch burgerschap duidelijk naar voren brengen: democratie, participatie en identiteit. Uit diverse consultaties (Veugelers, 2006) is gebleken dat er veel draagvlak is voor deze indeling. Enerzijds biedt het ruimte aan het individu om eigen opvattingen te hebben, keuzes te maken, zich te organiseren en te ontplooiën en anderzijds is er de gemeenschappelijkheid die maatschappelijk is georganiseerd in de democratie. In participatie komen het individu en de (democratische) samenleving samen. Uit vergelijkingen met mensenrechtenliteratuur (zie hoofdstuk 2) is gebleken dat de structuur die aanvankelijk is ontwikkeld voor burgerschap, ook hanteerbaar is als indien mensenrechteneducatie hierin wordt toegevoegd. De drie domeinen worden nu nader omschreven.

Domein 1: democratie

Democratie is zowel een politiek systeem om tot een evenwichtige machtsverdeling te komen als een fundamentele houding en de daaruit voortvloeiende gedragingen van een persoon. Het functioneren van een democratie hangt in sterke mate samen met het democratische gedrag van de mensen die er deel van uitmaken.

In het onderwijs is het aanleren van een democratische houding een belangrijk aspect. Centraal hierin staat het omgaan met het vrije spel van verscheidenheid aan belangen en opvattingen vanuit de bereidheid om conflicten zo bevredigend mogelijk op te lossen zonder gebruik te maken van geweld. Daarbij nemen mensen de verantwoordelijkheid bij te dragen aan een klimaat van respect en gelijkwaardigheid waarin iedereen zich vrij kan uiten. Dit betekent onder andere een verinnerlijking van het beginsel dat in een democratische rechtsstaat de vrijheid en gelijkheid van ieder mens centraal staat.

Het ontwikkelen van die houding is gebaat bij continuïteit, herhaling en impliciete en expliciete beïnvloeding. Het opdoen van ervaringen met democratie en reflectie hierop is daarbij cruciaal. Die ervaringen kunnen plaatsvinden in de klas, de school of erbuiten.

Democratie gaat ook over keuzes maken. Deze vaardigheid vereist kennis, een kritisch onderzoekende houding, het beoordelen van informatie, inzicht in consequenties van keuzes en besef van de eigen opvattingen. Het gaat hier zowel om een verantwoorde en transparante standpuntbepaling als het communiceren van standpunten vanuit een open houding. Dit veronderstelt dat mensen naar elkaar kunnen luisteren, hun argumenten kunnen wegen en indien nodig kunnen bijstellen.

Kennis en inzicht hebben vooral betrekking op formele aspecten van democratie, rechtsstaat en mensenrechten, maar hebben ook consequenties voor de democratische manier van met elkaar omgaan. We beperken ons tot één voorbeeld: de consequenties van grondrechten als vrijheid van meningsuiting en het beginsel van non-discriminatie hebben gevolgen voor de wijze van omgaan met elkaar in het dagelijkse leven. Democratische vaardigheden en houdingen hebben betrekking op deze alledaagse omgangsvormen.

Domein 2: participatie

Meedoen aan de samenleving kan zich afspelen op verschillende niveaus (klas, school, vereniging, buurt, stad, regio, land et cetera) en kan zich richten op verschillende aspecten: economisch, sociaal-cultureel en politiek. Participeren is afhankelijk van motivatie: het willen

participeren. Voor de meeste kinderen (en volwassenen) geldt dat zij graag mee willen doen: meedoen in sociale verbanden, meedenken over oplossingen en meebeslissen over zaken die hen aangaan. De samenleving is gebaat bij mensen die zich op welk niveau dan ook betrokken voelen.

Participatie vereist inzicht en vertrouwen in het eigen kunnen. De wil om te participeren komt voort uit een combinatie van belangen (individueel/groep), betrokkenheid bij aspecten van de omgeving of samenleving en een daarop gebaseerd gevoel van verantwoordelijkheid.

Betrokkenheid, verantwoordelijkheid en participatie hangen met elkaar samen: ze versterken elkaar en zijn voorwaardelijk voor elkaar. Kunnen en willen participeren vraagt om sociaal-communicatieve vaardigheden en een voldoende sterk zelfbeeld en empowerment om intenties om te zetten in gedrag. Het gaat hier om vaardigheden op het gebied van het uiten van een eigen mening, het meedoen aan onderhandelingen en het samenwerken in probleemoplossende creatieve processen. Bij participatie speelt, naast het ontplooiën van eigen rollen, initiatieven en standpunten, het ontwikkelen van gevoel voor posities, rollen en standpunten van anderen een belangrijke rol.

In de Nederlandse samenleving wordt een actieve deelname aan het maatschappelijk leven op prijs gesteld en leerlingen dienen hun mogelijkheden daartoe te verkennen. Een geleidelijke opbouw van participatiemogelijkheden en positieve ervaringen zullen bijdragen aan het ontwikkelen en in stand houden van de wil om te participeren. Daarbij is het belangrijk participatie in het maatschappelijk leven te beschouwen als een recht en dat mensen het recht hebben om de mate waarin zij actief deelnemen zelf te bepalen. Daarbij zijn zij zich tevens bewust van het feit wat het betekent te leven in een samenleving waarin mensenrechten op het gebied van actieve participatie ontbreken.

Domein 3: identiteit

Er is een constante wisselwerking tussen de identiteit van een persoon en de (sociale) omgeving. De identiteit van een leerling wordt gevormd in de relatie met anderen, terwijl die identiteit weer bepalend is voor de manier waarop de sociale omgeving wordt gepercipieerd. Daarbij is het nodig dat personen de capaciteit hebben zich respectvol in anderen in te leven zonder daarbij het respect voor de eigen identiteit uit het oog te verliezen. Vanuit deze vaardigheid kunnen zij opvattingen bespreekbaar maken en deelnemen aan gesprekken, discussies en debatten over aspecten van de eigen identiteit en die van anderen. Daarbij getuigen zij tevens van de houding dat het uitoefenen van de menselijke waardigheid en gelijke behandeling van iedereen centraal staan.

De sociale omgeving waarin identiteitsontwikkeling zich afspeelt, is in toenemende mate pluriform. Dit leidt tot een continu proces van zelfreflectie en positionering. Identiteiten zijn dan ook veranderlijk en samengesteld (meervoudig). Bovendien maken mensen deel uit van meerdere gemeenschappen en kunnen ze zich verbonden voelen met datgene wat in die gemeenschap belangrijk wordt gevonden. Daarbij lopen veel jongeren tegen grenzen aan als deze gemeenschappen te zeer van elkaar afwijken en verschillende eisen stellen. Dit vraagt om flexibiliteit, maar ook het nemen van de verantwoordelijkheid om op een kritische manier te kijken naar deze verschillende gemeenschappen en het eigen gedrag. Gaandeweg kan iemand leren hoe om te gaan met deze verschillende loyaliteiten. Een leerling zal dan ook een balans moeten vinden tussen enerzijds zelfrealisatie en het leven volgens eigen waarden en normen, en anderzijds de grenzen en beïnvloeding van de omgeving. Dit brengt onzekerheid met zich mee over de eigen opvattingen en gemaakte keuzes. Net als voor participatie geldt voor identiteit dat jongeren moeten leren om te gaan met deze onzekerheden door flexibel en kritisch te zijn en te leren om terug te vallen op een eigen morele basis, gevoel van eigenwaarde en rechten op vrijheid, gelijkheid, identiteit en onschendbaarheid van het eigen lichaam. Zij leren wat het in mondiaal perspectief kan betekenen en in historisch perspectief heeft betekend zonder deze fundamentele rechten te leven.

3.2 Overzichten leerdoelen

De gedetailleerde uitwerkingen van het leerplanvoorstel zijn in verband met de omvang opgenomen als bijlagen. In de navolgende pagina's zijn samenvattende overzichten met de belangrijkste leerdoelen opgenomen. Er is een overzicht voor ieder onderwijsniveau: primair onderwijs, onderbouw voortgezet onderwijs, vmbo en de tweede fase.

Essenties van burgerschapsvorming en mensenrechteneducatie primair onderwijs: een overzichtsdokument

	Democratie	Participatie	Identiteit
Houdingen	<p>De oplossingsgerichte mens</p> <p><i>wil:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • conflicten op vreedzame wijze oplossen; • zich gedragen vanuit respect voor anderen en algemeen aanvaarde waarden en normen; • de rol van gezagsdragers bij het oplossen van conflicten respecteren; • actie ondernemen om in de eigen gemeenschap mensen- en kinderrechten op het gebied van vrijheid, veiligheid, gelijkheid en respect te realiseren. 	<p>De actieve mens</p> <p><i>wil:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • vanuit betrokkenheid samen werken aan een sociaal en ruimtelijk stimulerende en aangename leef-, speel- en leeromgeving. 	<p>De verantwoordelijke mens</p> <p><i>wil:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • zich medeverantwoordelijk voelen voor het recht op eigen ontplooiing en die van anderen; • een serieuze en respectvolle dialoog met anderen aangaan.
Vaardigheden	<p>De zich informerende mens</p> <p><i>kan:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • eenvoudige informatie op hoofdzaken begrijpen; • eigen mening met anderen bespreken; • accepteren dat eigen opvattingen niet altijd worden gedeeld; • het belang van mensen- en kinderrechten in het eigen leven typeren en bediscussiëren. 	<p>De sociaal-communicatieve mens</p> <p><i>kan:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • deelnemen aan discussie en overleg; • een verbetering in de klas of school meehelpen organiseren en initiëren; • bijdragen aan het maken en uitvoeren van regels en afspraken in de klas en op school; • zelf verantwoordelijkheid nemen om mensen- en kinderrechten in de eigen omgeving te beschermen. 	<p>De zich inlevende mens</p> <p><i>kan:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • basale rolnemingsvaardigheden toepassen; • samenwerken met anderen ongeacht sociale, etnische en/ of culturele achtergronden; • verschillen en overeenkomsten tussen mensen zien en waarderen; • in concrete situaties discriminatie en uitsluiting herkennen.

Kennis	De democratisch geletterde mens <i>Heeft inzicht in:</i> <ul style="list-style-type: none"> • rechten en plichten die kinderen in een democratische samenleving hebben; • enkele hoofdzaken van de Nederlandse en Europese staatsinrichting en de rol van de burger; • het verschijnsel dat er in een democratie verschillen in opvattingen zijn. 	De sociaal geletterde mens <i>Heeft inzicht in:</i> <ul style="list-style-type: none"> • hoe mensen met elkaar positief kunnen communiceren; • rechten van het kind om aan het gemeenschapsleven deel te nemen. 	De cultureel geletterde mens <i>Heeft inzicht in:</i> <ul style="list-style-type: none"> • hoofdzaken van geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen; • rechten van het kind om een eigen identiteit te ontplooiën; • het gegeven (?) dat mensen- en kinderrechten voor iedereen gelden.
---------------	--	---	---

Essenties van burgerschapsvorming en mensenrechteneducatie onderbouw vo (havo en vwo) en het vmbo (eindniveau): een overzichtsdokument

N.B. het gecursiveerde gedeelte geldt alleen voor het VMBO

	Democratie	Participatie	Identiteit
Houdingen	<p>De oplossingsgerichte mens <i>wil:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • conflicten op vreedzame wijze oplossen en de rol van gezagsdragers daarbij respecteren; • bewustzijn ontwikkelen en aanzien van het omgaan met de verhouding tussen individuele en algemene belangen; • in zijn dagelijkse handelen opkomen voor een klimaat van respect en gelijkwaardigheid, waarin iedereen zich vrij kan uiten en veilig voelt. 	<p>De actieve mens <i>wil:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • vanuit betrokkenheid een positieve bijdrage leveren aan een sociaal en ruimtelijk stimulerende en aangename leef- en leeromgeving in de school en de directe omgeving; • in zijn gedrag opkomen voor een sfeer van non-discriminatie in sociale relaties; • zich inzetten voor een maatschappelijk nut. 	<p>De verantwoordelijke mens <i>wil:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • een respectvolle en serieuze dialoog met anderen aangaan; • respect tonen en zich medeverantwoordelijk voelen voor de eigen ontplooiing en die van anderen; • reflecteren op de eigen opvattingen en gedragingen in relatie tot algemeen aanvaarde waarden en normen; • met anderen samenwerken ongeacht groepsidentiteit.
Vaardigheden	<p>De zich informerende mens <i>kan:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • standpunten uiten, toelichten en uitwisselen in discussie en dialoog; • bronnen kritisch gebruiken; • accepteren dat eigen opvattingen niet altijd worden gedeeld; • de relevantie van democratie, rechtsstaat en mensenrechten voor zijn eigen leven beargumenteren; • zich voorstellingen maken van het leven in een land waarin mensenrechten niet worden nageleefd. 	<p>De sociaal-communicatieve mens <i>kan:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • basale sociaal-communicatieve vaardigheden toepassen; • <i>verschillen in rollen en posities die mensen ten opzichte van elkaar bekleeden actief hanteren;</i> • zijn rechten op vereniging en vergadering toepassen om een verbetering/verbeteringen in klas, school of eigen leefomgeving meehelpen te organiseren en initiëren; 	<p>De zich inlevende mens <i>kan:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • basale rolnemingsvaardigheden ontwikkelen in een samenleving die zich kenmerkt door diversiteit; • samenwerken met anderen ongeacht sociale, etnische en/of culturele achtergronden; • zich inleven in situaties waarin mensen hun recht op (de ontwikkeling van) een eigen identiteit wordt ontzegd.

		<ul style="list-style-type: none"> • de relevantie van sociaal-economische mensenrechten voor zijn eigen leven en participatie in de Nederlandse samenleving typeren en bediscussiëren. 	
Kennis	<p>De democratisch geletterde burger <i>Heeft inzicht in:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • de basisprincipes van democratie en rechtsstaat in Nederland en Europa en de daaraan ten grondslag liggende mensenrechten; • de relatie burger- staat op het gebied van rechten en plichten; • de betekenis van de Nederlandse Grondwet, de UVRM(1) en het Kinderrechtenverdrag; • enkele voorbeelden op mondiaal niveau van gevolgen van het niet naleven van klassieke en politieke rechten voor het dagelijks leven van mensen. 	<p>De sociaal geletterde burger <i>Heeft inzicht in:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • vormen van communicatie; • gedeelde en verschillende rollen, taken, posities en verantwoordelijkheden van mensen op school en in werksituaties; • <i>mogelijkheden van participatie in de Nederlandse samenleving.</i> • het werk van organisaties die zich de solidariteit met de medemens, zowel hier als elders, ten doel stellen. • enkele voorbeelden op mondiaal niveau van gevolgen van het niet naleven of kunnen voldoen aan sociaal-economische rechten voor het dagelijks leven van mensen. 	<p>De cultureel geletterde burger <i>Heeft inzicht in:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • enkele basiskenmerken van Nederland als multiculturele en pluriforme samenleving, waaronder het recht op een eigen identiteit voor personen en groepen; • het belang van socialisatieprocessen bij identiteitsvorming; • enkele voorbeelden op mondiaal niveau van gevolgen van het niet naleven van culturele rechten voor het dagelijks leven van mensen.

1. UVRM is Universele Verklaring van de Rechten van de Mens

**Essenties van burgerschapsvorming en mensenrechteneducatie havo-vwo: een
overzichtsdocument**

	Democratie	Participatie	Identiteit
Houdingen	<p><i>De oplossingsgerichte mens</i> <i>wil:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • oplossingsgericht omgaan met tegengestelde belangen en opvattingen; • bewust omgaan met verhouding tussen individuele en algemene belangen; • opkomen voor de kernwaarden van de democratie; • beseffen dat ieder mens over onvervreembare rechten beschikt. 	<p><i>De actieve mens</i> <i>wil:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • vanuit betrokkenheid bijdragen aan de kwaliteit van de sociaal-menselijke omgeving en de fysiek-ruimtelijke omgeving (leefbaarheid); • opkomen voor mensen om volwaardig in hun samenleving te functioneren. 	<p><i>De verantwoordelijke mens</i> <i>wil:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • respect tonen en zich (mede)verantwoordelijk voelen voor: <ul style="list-style-type: none"> - de eigen ontplooiing; - de ontplooiing van anderen, hier en elders; - de kwaliteit van samenlevingen; • kritisch reflecteren op de eigen opvattingen en gedragingen in relatie tot algemeen aanvaarde waarden en normen; • opkomen voor menselijke waardigheid en gelijke behandeling voor iedereen.
Vaardigheden	<p><i>De zich informerende mens</i> <i>kan:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • informatievaardigheden toepassen; • standpunten uiten, verantwoorden, uitwisselen en bijstellen in discussie, debat en dialoog; • kritisch omgaan met bronnen; • de relevantie van democratie, rechtsstaat en mensenrechten voor zijn eigen leven beargumenteren. 	<p><i>De sociaal-communicatieve mens</i> <i>kan:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • sociaal-communicatieve vaardigheden toepassen; • een verbetering in de omgeving organiseren en initiëren, gebruik makend van zijn rechten op vereniging en vergadering; • regels en afspraken maken en uitvoeren; • reflecteren op de notie burgerlijke ongehoorzaamheid. 	<p><i>De zich inlevende mens</i> <i>kan:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • rolnemingsvaardigheden toepassen in een samenleving die zich kenmerkt door diversiteit; • samenwerken met anderen ongeacht achtergronden.

Kennis	<p><i>De democratisch geletterde mens</i> <i>heeft inzicht in:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • de basisprincipes van democratie, rechtsstaat en mensenrechtenverdragen; • de relatie burger - staat op het gebied van rechten en plichten; • de rol van de Europese Unie en de Verenigde Naties; • het feit dat mensenrechten universeel en ondeelbaar zijn. 	<p><i>De sociaal geletterde mens</i> <i>heeft inzicht in:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • mogelijkheden van participatie in diverse samenlevingen; • concreet gehanteerde spelregels in democratische samenlevingen; • mensenrechten op het gebied van participatie en bestaanszekerheid. 	<p><i>De cultureel geletterde mens</i> <i>heeft inzicht in:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • kenmerken van pluriforme samenlevingen, waaronder Nederland; • het gedachtegoed van inspirerende voorvechters voor vrijheid en rechtvaardigheid uit verschillende culturen; • discussies over universaliteit van mensenrechten versus cultureel relativisme.
---------------	---	---	--

4. Het leerplan in praktijk brengen

In dit tweede deel richt de aandacht zich op de wijze waarop de gestelde doelen gerealiseerd kunnen worden. Om te beginnen wordt een door SLO veelvuldig gehanteerd model gepresenteerd, gericht op een brede interpretatie van 'het leerplan'. In 4.1 wordt toegelicht hoe dit model aansluit bij de veelomvattendheid van democratisch burgerschap en mensenrechten. In 4.2 worden de verschillende componenten van het leerplan beschreven in het perspectief van democratisch burgerschap en mensenrechten. Dit hoofdstuk eindigt met het presenteren van drie voorbeelden van het leerplan in de praktijk brengen door middel van debat, de maatschappelijke stage en leerlingparticipatie. Daarbij staat het leren van ervaringen, door leerlingen opgedaan in school, centraal.

4.1 Een holistische benadering

De doelen zoals die omschreven zijn in het leerplanvoorstel vormen de basis voor onderwijsactiviteiten. Het mag duidelijk zijn dat de doelen nastrevenswaardige idealen omvatten die niet te vatten zijn in een aantal lessen, maar die gebaat zijn bij een brede, langdurige aanpak waarbij meerdere facetten van het onderwijs aangesproken kunnen worden. Dit is in lijn met de holistische benadering die kenmerkend is voor mensenrechteneducatie. Het curriculaire spinnenweb van SLO (Akker & Thijs, 2009) biedt een goed model om onderwerpen die de hele schoolorganisatie raken op samenhangende wijze te ordenen. In dit model staat de visie centraal. Het realiseren van die visie is waar het model om draait. Daarbij vormen de draden van het spinnenweb de variabelen die benut kunnen worden om de visie in praktijk te brengen. Bijvoorbeeld het stellen van doelen, het kiezen van leermiddelen, het bepalen van leeractiviteiten, het benutten van de docent als voorbeeld, het samenstellen van groepen leerlingen en dergelijke. Het model is zowel te gebruiken op landelijk niveau als op school en klasniveau. Het onderstaande voorbeeld richt zich op het schoolniveau.

Figuur 1 het curriculaire spinnenweb.

4.2 Componenten van het leerplan op schoolniveau

Visie: waarom vinden wij het belangrijk om aandacht te hebben voor burgerschap en mensenrechten in onze school en ons onderwijsaanbod?

Het voorbereiden van leerlingen op hun huidige en toekomstige rol in de samenleving is een taak die mede ligt bij het onderwijs. De Nederlandse samenleving kenmerkt zich door pluriformiteit en democratie en is gebaseerd op grondrechten. Deze kenmerken vormen de pijlers van de Nederlandse samenleving en vragen om constante aandacht en onderhoud, ook in het onderwijs. Er zijn echter verschillende opvattingen over het type burger dat een samenleving vereist; zo is er bijvoorbeeld onderscheid te maken tussen aanpassinggerichte, individualistische en kritisch-democratische burgers (Veugelers, 2007). In de visie op burgerschapsvorming en mensenrechteneducatie zullen pedagogische en/of levensbeschouwelijke uitgangspunten van de school doorklinken. Maar ook een relatie met de schoolomgeving en de schoolpopulatie (leerlingen en ouders) is relevant. Als bekend is dat leerlingen afkomstig zijn uit een milieu waarin weinig vertrouwen in de overheid is, of waar sterke anti-migrantensentimenten voorkomen, kan een school daar in haar visie rekening mee houden. Bij het bespreken en vaststellen van een visie kunnen verschillende betrokkenen een rol spelen, zoals personeelsleden, ouders en leerlingen.

Leerdoelen: welke leerdoelen naar schooltype en naar leerjaar willen wij bij leerlingen realiseren?

De visie van een school is nauw verbonden aan leerdoelen. Leerdoelen stellen vormt de eerste stap in het gestalte geven van een visie met betrekking tot het onderwijs. Het gaat daarbij doorgaans om globale, algemene doelen. Deze doelen bieden weer kaders voor het bepalen van bijvoorbeeld leerinhouden en leeractiviteiten. Naarmate doelen specifiekere zijn, zijn ze beter te monitoren en gaat er een sterker sturende functie vanuit. Daarmee vormen doelen onderdeel van een planmatige aanpak bij de realisatie van de visie. Doelen kunnen onder meer betrekking hebben op kennis, vaardigheden, houdingen, ervaringen en gedrag. De leerdoelen uitgewerkt voor het primair en voortgezet onderwijs die elders in deze publicatie zijn opgenomen kunnen hierbij het startpunt vormen. Een school kan daarbij op basis van de eigen visie besluiten om bepaalde doelen meer aandacht te geven dan andere, of om een verdere verdeling te maken over de leeftijdsgroepen.

Leerinhouden: wat is de kerninhoud, wat zijn de kernbegrippen?

Bij het vertalen van leerdoelen naar leeractiviteiten ontstaat de vraag welke inhouden centraal worden gesteld. Wat willen we dat de leerlingen leren over burgerschap en mensenrechten? Welke begrippen zijn daarbij relevant? Inhouden zijn afgestemd op leeftijd en niveau, hebben een opbouw en een plaats waar deze inhouden aan de orde komen. Bij het bepalen van leerinhouden komen we aan bij het domein van vakleerleraar en de vaksectie; zij kunnen aangeven welke ruimte en mogelijkheden hun vak biedt. Ook in schoolbrede activiteiten kunnen inhouden naar voren worden gebracht, zoals inspraak, gelijkwaardigheid, discriminatie. Met het aanreiken van een begrippenkader ontstaat een vocabulaire om rechten en plichten bespreekbaar te maken.

Leeractiviteiten: welke vormen van leren en onderwijzen zijn geschikt (gebleken)?

Een veelgebruikte uitdrukking bij burgerschapsvorming en mensenrechten is "leren door te doen en te ervaren". Dit duidt erop dat de ervaringscomponent bij actief burgerschap en sociale integratie niet mag ontbreken: het naar binnen halen en opzoeken van de samenleving (schoolomgeving) en het benutten van de school als gemeenschap waarin leerlingen kennis kunnen maken met diversiteit, participatie, omgaan met dilemma's en conflicten, besluitvorming en opkomen voor mensenrechten en democratische principes. Een onmisbaar aspect hierbij is het reflecteren op ervaringen die op deze wijze worden opgedaan. Daarbij worden achterliggende doelen ingebracht en wordt aangehaakt bij bestaande kennis en inzichten.

Leeractiviteiten kunnen door docenten worden ontworpen, maar zijn ook uitgewerkt in lesmethodes en andere materialen.

Rol van de leraar: welke pedagogisch-didactische keuzes en welk gedrag sluiten aan bij de visie?

De leraar speelt bijna vanzelfsprekend een cruciale rol bij het realiseren van burgerschapsdoelen en een mensenrechtenklimaat. De mate waarin de leraar overtuigd is van het belang van burgerschap en mensenrechten is daarbij een voorwaarde. De identiteit van de leraar zal bepalend zijn voor accenten die gelegd worden en voor het voorbeeld dat de docent als persoon wil geven. Naast deze individueel-professionele invulling van burgerschap en mensenrechten zal een leraar de visie en doelen van de school dienen te vertalen in leeractiviteiten, in het lesaanbod, de te gebruiken methode, het benaderen van leerlingen en het eigen voorbeeldgedrag. Een samenhangende aanpak binnen een team zal het effect van de uiteindelijk gekozen aanpak ten goede komen. Ook vormt de leraar een schakel met de ouders en met instanties in de schoolomgeving.

Leermateriaal en –bronnen: welke leermiddelen (ook av-media en ict) helpen de beoogde doelen te realiseren?

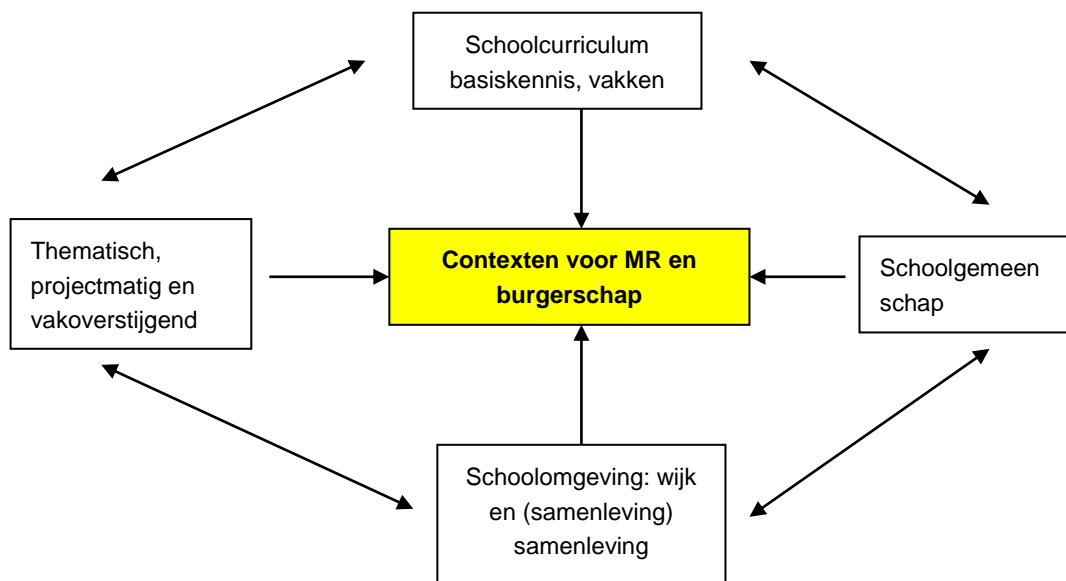
Leermiddelen kunnen bijdragen aan het realiseren van de doelen voor burgerschap en mensenrechten. Er bestaat een groot aanbod aan materialen, projecten en praktijkbeschrijvingen die gerelateerd zijn aan aspecten van burgerschapsvorming en aan mensenrechten. Het gaat hierbij zowel om onderdelen van methoden, aanvullende lesmaterialen als schoolbrede projecten. Het is van belang ondersteunende materialen te selecteren op basis van eigen visie en gestelde doelen. Het valt nog niet mee om een keuze te maken in het grote aanbod. Een aantal instellingen houdt zich bezig met het registreren, ordenen en analyseren van leermiddelen. Voorbeelden hiervan zijn leermiddelenplein.nl en cmo.nl. De eerste biedt een overzicht van nagenoeg alle beschikbare leermiddelen voor vakken en thema's op alle onderwijsniveaus. De tweede is gespecialiseerd in additionele leermiddelen die zich richten op wereldburgerschap, actuele humanitaire spanningen en mensenrechten.

Groeperingsvorm: met en van wie leren leerlingen?

Leren is ook een sociaal proces: leren met elkaar en van anderen. Leerlingen leren van de docent in klassikale settingen of in individuele begeleiding. Leerlingen leren ook van elkaar door samen te werken in groepjes binnen de klas of daarbuiten, zoals bij 'buddies' gebeurt (oudere leerling begeleidt jongere leerling) en bij samenwerking met instanties buiten de school. De visie op burgerschap en mensenrechten kan gevolgen hebben voor groepeeringsvormen. Als kennismaken met diversiteit een belangrijk aspect is, ligt het voor de hand om leerlingen te laten samenwerken met leerlingen of mensen met een andere achtergrond.

Leeromgeving: waar worden burgerschap en mensenrechten geleerd?

Afhankelijk van de visie en doelen die zijn gesteld, dient de vraag zich aan in welke setting deze doelen het beste geoefend en bereikt kunnen worden. Les, klas, school en buitenschools zullen daarbij in beeld dienen te zijn. Als het een onderdeel van de schoolvisie is dat burgerschap en mensenrechten mede geleerd wordt van ervaringen, dan moet gezocht worden naar contexten waarin een leerling bijvoorbeeld ervaring op kan doen met democratie, participatie, identiteit, rechten en diversiteit. Ervaringen opdoen met burgerschapsvorming en mensenrechteneducatie kan in de klas plaatsvinden, maar ook binnen de school als gemeenschap en buiten de school (Bron, Veugelers & Van Vliet). Zie onderstaande illustratie.

Figuur 2 de plaats van mensenrechten en burgerschap op school.

Tijd: wanneer leren leerlingen en hoe lang?

Er bestaan geen aanbevelingen over de hoeveelheid tijd die aan burgerschapsvorming en mensenrechten besteed moet worden. De tijdsinvestering zal samenhangen met het ambitieniveau. Wel is duidelijk dat het bereiken van de doelen die aan burgerschapsvorming verbonden zijn, vraagt om consistentie en volharding en dus om structurele tijd.

Toetsing: hoe weten we of de beoogde leerdoelen zijn gehaald?

Scholen maken eigen uitwerkingen van democratisch burgerschap en mensenrechten. Daarbij wordt de visie omgezet in doelen en worden middelen ingezet om de doelen te bereiken. De stap die daarop volgt is het evalueren van doel en middelen om op basis daarvan te kunnen bepalen of de middelen goed gekozen en voldoende gebruikt zijn. Kennis, vaardigheden en houdingen vragen ieder om een eigen toetsmethodiek. Het longitudinaal meten van opvattingen en het in kaart brengen van ervaringen en vertoond gedrag, zullen meer inzicht geven in de mate waarin burgerschapsdoelen behaald worden dan traditionele toetsen (alleen). Een leerlinggebonden portfolio of leerlingvolgsysteem kan inzicht geven in het totaal aan kennis en vaardigheden, opgedane ervaringen en veranderende opvattingen.

Variatie in antwoorden

De onderscheiden componenten van het spinnenweb kunnen door iedere school weer anders ingevuld worden. Scholen hebben immers de ruimte om zelf invulling te geven aan actief burgerschap, sociale integratie en mensenrechteneducatie. Keuzes die scholen maken worden bepaald door meerdere factoren zoals:

- De visie op samenleving en burgerschap, het type burger dat men nastreeft en de bijdrage die de school daar aan kan leveren, of denkt te kunnen leveren.
- De identiteit van de school die wordt bepaald door levensbeschouwing en/of pedagogisch-didactische uitgangspunten.
- Kenmerken van de schoolcontext waaronder de wijk, de leerlingenpopulatie en de ouders.

Deze drie factoren spelen een belangrijke rol bij het komen tot schoolspecifieke keuzes. Van belang is evenwel ook de vraag hoe belangrijk een school burgerschapsvorming en mensenrechteneducatie vindt, wat men daarmee wil bereiken, welke aanpak een school in dit verband passend en effectief acht en wat men bereid is te investeren. Om scholen wegwijs te

maken in de componenten en daarmee samenhangende keuzes, publiceerde SLO in 2009 het zelfevaluatie-instrument 'Maatschappelijk verantwoord' (Bron, 2009).

4.3 Leerdoelen didactiseren

Er wordt in onderwijsdiscussies wel onderscheid gemaakt tussen het *wat* en het *hoe*. Met het *wat* wordt dan bedoeld: wat leerlingen op school geacht worden te leren, ofwel de leerdoelen. De inspanningen en aanpakken die de school voorstaat om die leerdoelen te bereiken kan beschouwd worden als het *hoe*. Veel leerdoelen gaan echter ook in op het *hoe*, zeker waar het vaardigheden betreft. Een leerdoel als: 'de leerling kan informatie en meningen met anderen bespreken', geeft al aan dat het *wat* in ieder geval een gesprekform, dus het *hoe*, bevat. Dit neemt niet weg dat er heel veel mogelijkheden bestaan om de leerdoelen uit dit leerplan democratisch burgerschap en mensenrechteneducatie te realiseren.

In deze paragraaf tonen we drie voorbeelden van uitwerkingen van de algemene doelen.

Daarbij is het *wat* concreter uitgewerkt en worden het *wat* en het *hoe* aan elkaar verbonden.

Voor de voorbeelden geldt dat het er een duidelijke ervaringscomponent aanwezig is: leren door doen, de school benutten als oefenplaats voor democratisch burgerschap en mensenrechten.

4.3.1 Debatteren

Debatteren kan gezien worden als een didactische werkvorm waarin meerdere competenties worden toegepast. Debatteren draagt bij aan de drie domeinen die de essentie van burgerschap en mensenrechten vormen in Nederland: democratie, participatie en identiteit. Ook is debatteren in verband te brengen met de drie burgerschapstypen (aanpassingsgericht, individueel en kritisch-democratisch) die onderscheiden kunnen worden door een combinatie van de pedagogische doelen: discipline, autonomie en sociale betrokkenheid.

Democratie, participatie en identiteit

SLO stelt dat de essentie van burgerschap en mensenrechten wordt gevormd door drie begrippen die fundamenteel zijn voor Nederland als pluriforme, democratische samenleving en die onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Het gaat om de domeinen democratie, participatie en identiteit. De domeinen zijn eerder in deze publicatie beschreven.

Het debat als didactische werkvorm draagt bij aan alle drie de domeinen. Het debat geeft immers inzicht in kenmerken van de democratische rechtsstaat en het proces van politieke besluitvorming. Debatteren is een vorm die onlosmakelijk verbonden is met het functioneren van de democratische rechtsstaat: de vrijheid van meningsuiting, het omgaan met tegenstellingen en het vreedzaam oplossen van conflicten. Door te debatteren wordt er bovendien gewerkt aan diverse sociale en communicatieve basisvaardigheden: informatie en meningen met anderen bespreken, actief luisteren en standpunten verkennen. Specifiek voor het debatteren zijn dan nog: overtuigen, gedragsregels toepassen, een gestructureerd betoog houden, strategisch samenwerken, et cetera. Maar ook zullen leerlingen nadenken over hun eigen opvattingen en daaruit conclusies trekken. Reflectie op het gevoerde debat is daarbij een belangrijke voorwaarde.

Een ander element in de bijdrage van het debatteren aan burgerschap is gelegen in de onderwerpen die aan de orde worden gesteld. Debatteren biedt tal van mogelijkheden om leerlingen dieper inzicht te geven in maatschappelijke actualiteiten en kwesties en de rol van mensenrechten daarbij. Debatdeelnemers worden uitgedaagd zich te verdiepen in deze onderwerpen en de belangen die daarbij in het geding zijn. Dit dwingt de deelnemers tot een kritische houding, ook naar de eigen opvattingen, en tot een breder inzicht in de complexiteit van sociaal-maatschappelijke onderwerpen.

SLO werkt momenteel aan een handreiking voor het benutten van de werkvorm debatteren bij het realiseren van doelen voor burgerschap en mensenrechten. Daarbij is tevens gebruik gemaakt van de zogenaamde referentieniveaus taal die onlangs landelijk zijn vastgesteld. In deze handreiking is het debatteren opgedeeld in vier centrale aspecten:

- Tegengestelde opvattingen, rollen en conflicten, waaronder: het ontwikkelen van eigen opvattingen, erkennen van rechten van anderen, toepassen van regels en afspraken.
- Communicatie, interactie en samenwerking, waaronder: luisteren naar anderen, overbrengen van eigen standpunten, samenwerken in een groep.
- Argumenteren en inzicht in de samenleving, waaronder: argumenten onderbouwen, inzicht in controversiële onderwerpen in de samenleving.
- Reflecteren, waaronder: reflecteren op de inhoud van een debat en de eigen opvattingen over het onderwerp van een debat.

Burgerschapstypen en debat

De inhoud van burgerschap en mensenrechten is per definitie ideologisch gekleurd en kan niet aan de scholen worden opgelegd, behoudens de grondbeginselen van de democratische rechtsstaat waaronder vrijheid van onderwijs (WRR, 2004). Er kan dan ook verschillend worden gedacht over burgerschapsvorming en in het bijzonder over wat wordt verstaan onder 'goed burgerschap'. Leenders, Veugelers en De Kat (2008) onderscheiden in hun onderzoeken onder docenten, schoolleiders, ouders en leerlingen drie typen burgerschap: aanpassingsgericht, individualiserend en kritisch-democratisch burgerschap. De drie typen streven een verschillend cluster van de pedagogische doelen: discipline, autonomie en sociale betrokkenheid na (Veugelers, 2009). De drie typen burgerschap leggen andere accenten in doelen en hangen samen met andere pedagogisch-didactische praktijken (zie model).

Pedagogische doelen	Typen burgerschap		
	Aanpassingsgericht	Individualiserend	Kritisch-democratisch
Discipline	x	x	
Autonomie		x	x
Sociale betrokkenheid	x		x
Accent op:	Waardeoverdracht en gedragsregulatie	Zelfstandig leren en kritisch leren denken	Samenwerkend leren en kritisch leren denken door middel van onderzoek en dialoog

MESO magazine 31e jaargang nummer 178 juni 2011

Vaak wordt aangenomen dat debat alleen bijdraagt aan individualiserend burgerschap, omdat het de nadruk legt op communicatieve vaardigheden, autonomie en discipline. Hoewel over het algemeen in debat vaak het accent wordt gelegd op het ontwikkelen van een eigen standpunt en kritisch denken, kan debat ook goed worden ingezet voor aanpassingsgericht en kritisch-democratisch burgerschap. In een debat zijn er allerlei regels waaraan deelnemers zich dienen te houden, waaronder fatsoensregels zoals de ander laten uitpraten, de rol van de gespreksleider en het vaak strikte format van een debat. Ook aan kritisch-democratisch burgerschap kan gewerkt worden middels debatteren. Een opgelegd standpunt dwingt de deelnemer om zich in te leven in de argumenten van een ander, wat respect bevordert voor andere meningen. Ook kan er bewust gewerkt worden met stellingen en onderwerpen die een ethisch karakter hebben of met teams waardoor samenwerking een belangrijkere rol krijgt. Door het toevoegen van een reflectiefase bij het debatteren, ontstaat daarnaast de mogelijkheid om te reflecteren op de geuite opvattingen en ingenomen standpunten. Daarbij kan ook aandacht zijn voor het zoeken naar consensus. Door debat op deze wijze in te zetten, wordt invulling gegeven aan kritisch-democratisch burgerschap, daarmee vervalt een deel van de kritiek op debat als een aanpak die slechts tegenstellingen vergroot en competitief is. Er is binnen de

werkvorm debat dus ruimte voor scholen om accenten te leggen op een bepaald cluster van pedagogische doelen en op een bepaald type burgerschap.

4.3.2 De Maatschappelijke stage

De maatschappelijke stage ofwel MaS, is een verplichting voor alle scholen voor voortgezet onderwijs. De MaS leent zich voor het realiseren van doelen voor burgerschap en mensenrechten, maar dit is geen geheel vanzelfsprekende koppeling. Scholen die de MaS willen gebruiken bij het in praktijk brengen van burgerschapsvorming en mensenrechteneducatie, moeten wel op gerichte wijze invulling geven aan de stage. In de toelichting bij de wet wordt burgerschap omschreven als: "de bereidheid en het vermogen deel uit te maken van de gemeenschap en daar een actieve bijdrage aan te leveren". Met andere woorden, leerlingen zijn zich ervan bewust dat ze deel uitmaken van de gemeenschap, ze willen daar een bijdrage aan leveren en zijn ook in staat om dit te doen. De maatschappelijke stage past goed in deze uitleg van wat burgerschap volgens de overheid is. Het biedt leerlingen de gelegenheid om de samenleving te verkennen en daaraan een bijdrage te leveren. Daarbij leren de leerlingen vooral door te doen. Door het toepassen van de uitgangspunten van burgerschap en door te leren in de praktijk, fungeert de maatschappelijke stage als een zogenaamde 'oefenplaats voor burgerschap', een begrip dat ook gehanteerd wordt in het toezicht door de inspectie. Leerlingen leveren een bijdrage aan de gemeenschap, maken kennis met de samenleving, leren deel uitmaken van de samenleving en oefenen sociale competenties. Voor zowel de maatschappelijke stage als burgerschapsvorming geldt dat dit opdrachten zijn, waarbij van de school verwacht wordt dat hier op een eigen wijze invulling aan wordt gegeven. Daarbij zijn ruime kaders aangegeven waarbinnen scholen keuzes kunnen maken op basis van een visie. Voor beide opdrachten geldt eveneens dat deze zich richten op de voorbereiding van leerlingen op deelname aan de samenleving. Zowel om inhoudelijke als praktische redenen, ligt het daarom voor de hand dat de maatschappelijke stage, burgerschap en mensenrechten aan elkaar worden gerelateerd. Daarbij dienen zich enkele vragen aan zoals: welke burgerschapsdoelen lenen zich goed voor de stage? Wat betekent dit voor de keuze en de invulling van de stage? Op welke wijze kan de school leerlingen voorbereiden en wat heeft de leerling nodig om zinvol te kunnen reflecteren op de ervaringen uit de stage? Het verbinden van de maatschappelijke stage met burgerschap en mensenrechten versterkt het curriculum van beide opdrachten aan de bestaande eisen ten aanzien van de te maken uren en het vrijwillige karakter van de stage worden inhoudelijk-kwalitatieve eisen toegevoegd. Zo is bijvoorbeeld het lopen van een stage bij de eigen sportclub een prima invulling van 'het doen van vrijwilligerswerk' en het erkennen van de inzet als vrijwilliger. In het perspectief van burgerschap komt daar een inhoudelijk aspect bij: leerlingen maken contact met mensen uit verschillende sociale milieus. Vanuit het mensenrechten perspectief kan bijvoorbeeld een kritische houding worden benadrukt.

In deze paragraaf laten we zien welke manier de MaS te relateren is aan de drie domeinen uit dit leerplan (democratie, participatie en identiteit) en hoe doel(en) en stage op een vrij eenvoudige, maar systematische wijze aan elkaar gekoppeld worden. Daarbij maken we gebruik van voorbeelden die in een format zijn geplaatst. Ook presenteren we aandachtspunten die verduidelijken hoe een stage-ervaring zo optimaal mogelijk wordt benut.

Domein participatie

Meedoen aan de samenleving kan op verschillende niveaus. De Onderwijsraad (2003) onderscheidt bijvoorbeeld drie niveaus: schoolburgerschap (klas, school), maatschappelijk burgerschap (vereniging, buurt, stad, regio) en politiek of staatsburgerschap (land). Daarbij kan burgerschap zich richten op verschillende aspecten waarbij sociaal-culturele en politieke aspecten centraal staan.

Er zijn parallellen te trekken met de maatschappelijke stage. Maatschappelijke stage, burgerschap en mensenrechten kunnen elkaar versterken door aan de volgende leerdoelen binnen het domein participatie te werken:

- Vanuit betrokkenheid 'samen werken' aan een sociale en ruimtelijk plezierige leef- en leeromgeving. Zich in te zetten voor een maatschappelijk nut. De bereidheid om een bijdrage te leveren aan de omgeving door het nemen van initiatieven en het uitvoeren van organisatorische taken. Het vermogen om daarbij te reflecteren op de eigen houding.
- Misstanden, onrecht en de ongelijke behandeling van mensen aan de orde stellen, dan wel de situatie van deze achtergestelden verbeteren.
- Inzicht geven in verschillende manieren van communiceren en in het feit dat binnen een organisatie mensen zowel gedeelde als verschillende rollen vervullen.
- Inzicht verwerven in verschillende manieren om te participeren in de samenleving door zelf initiatieven te nemen.

Uit onderzoek (Beckers e.a., 2010) blijkt dat leerlingen die een maatschappelijke stage hebben uitgevoerd het vanzelfsprekender vinden om ook na de stage actief te zijn in vrijwilligerswerk. Veel ideële organisaties zoals Amnesty International, leunen sterk op de inzet van vrijwilligers die zich in willen zetten voor het verbeteren van de situatie van hun medemens. Daarmee kan door middel van de maatschappelijke stage een belangrijke bijdrage geleverd worden aan burgerschapsvorming en mensenrechten.

Aandachtspunten bij het stimuleren van participatie:

- Leerlingen moeten ervaren dat het leuk kan zijn om zich nuttig te maken voor de omgeving. Het prettige gevoel dat je er toe doet en een bijdrage kan leveren.
- Het leren initiatief nemen en het leren organiseren vraagt om de mogelijkheid dat leerlingen daadwerkelijk (een deel van de) verantwoordelijkheid op zich nemen en dat volwassenen daarvoor de ruimte bieden. Het bieden van keuzemogelijkheden of ruimte voor een eigen invulling, kan hieraan bijdragen.
- Leren over de eigen werkhouding: hoe functioneer ik in de rol die ik vervuld heb? Wat ging goed? Wat ging niet goed? Hoe heeft mijn omgeving de samenwerking ervaren? Hiervoor is het niet genoeg om ervaring op te doen, maar is ook bewustwording nodig naar aanleiding van de opgedane ervaringen.

Voorbeeld: Begeleiden bij buitenschoolse activiteiten	
Doel	Daniël wil meehelpen om er voor te zorgen dat de leerlingen van een brede school wat vaker de school uit gaan. Door gebrek aan begeleiding is er weinig ruimte voor buitenschoolse activiteiten. Relevante doelen burgerschap en identiteit: <ul style="list-style-type: none"> • de wil om samen te werken aan een sociale leef- en leeromgeving en om zich in te zetten voor een maatschappelijk nut; • de bereidheid om een bijdrage te leveren aan de omgeving door het nemen van initiatieven en het uitvoeren van organisatorische taken en het vermogen om daarbij te reflecteren op de eigen houding.
Stageplaats	Een brede basisschool
Activiteit	Daniël helpt een pedagogisch werker bij het organiseren en begeleiden van buitenschoolse activiteiten. Hij organiseert een fotoproject: de scholieren gaan foto's maken van plekken in de wijk die zij leuk vinden en van plekken die opgeknapt zouden mogen worden. Het fotoverslag wordt aangeboden aan de stadsdeelraad.

Vorbereiding	Daniël bespreekt met zijn begeleider van school wat hij wil leren van deze stage en hoe hij dat gaat doen. Hij wil ervaren op wat voor manieren hij iets kan betekenen voor zijn omgeving. Afsproken wordt dat Daniël deze ervaringen verwerkt in een stripverhaal.
Reflectie / begeleiding	Tijdens de begeleidingsgesprekken op school wordt besproken hoe Daniël het vindt om initiatieven te nemen, om activiteiten te organiseren en om te begeleiden. Vindt Daniël het leuker om nieuwe ideeën te bedenken of om te helpen bij de uitvoering? Welke kwaliteiten van zichzelf kwamen goed van pas tijdens de stage? Heeft Daniël dingen gedaan waar hij in de toekomst meer mee wil doen?

Domein identiteit

Er is een constante wisselwerking tussen de identiteit van een persoon en de (sociale) omgeving. De identiteit van een leerling wordt gevormd in de relatie met anderen, terwijl die identiteit weer bepalend is voor de manier waarop de sociale omgeving wordt gepercipieerd. Daarbij maken de meeste mensen deel uit van verschillende sociale verbanden die als '*moral communities*' invloed hebben op de identiteitsvorming. In een onderzoek van de Besturenraad geven schoolleiders aan dat de meerwaarde van de maatschappelijke stage voor de leerlingen vooral in dit domein ligt en dat de stage de leerlingen rijker maakt. Argumenten die zij aandragen zijn: de leerlingen komen in aanraking met andere culturen, opvattingen en mensen; de leerlingen leren buiten de eigen leefwereld te denken en te handelen; ze leren de eigen waarden en normen te toetsen en te ontwikkelen, ze ervaren dankbaarheid.

Met behulp van de maatschappelijke stage kan gewerkt worden aan:

- de bereidheid om met anderen samen te werken, ongeacht de groepsidentiteit en de bereidheid om zich aan te passen of om mee te werken aan verandering van bestaande regels;
- het vermogen om zich in te leven in anderen vanuit respect voor de eigen persoonlijkheid en identiteit; het gunnen en opkomen voor het recht op identiteit en ontplooiing, het vermogen om de eigen kwaliteiten in te zetten in de samenwerking met anderen en een beroep te doen op de kwaliteiten van anderen;
- inzicht in kenmerken van de Nederlandse multiculturele en pluriforme samenleving en in het gegeven dat mensen beïnvloed worden door hun sociale omgeving.

Aandachtspunten bij de vorming van identiteit

- Ontmoeting met 'anderen' centraal stellen. Stimuleer leerlingen om niet in het eigen sociale milieu te blijven (de eigen voetbalclub), maar om daarbuiten op zoek te gaan naar een stageplek. Leerlingen hebben soms de neiging om dicht bij huis te blijven bij de keuze voor een doelgroep of activiteit: Bijvoorbeeld door een doelgroep te benaderen waar ze zelf toe behoren, een activiteit uit te voeren die ze al vaker doen, of iets voor een instelling te doen waar al familie werkt.
- Het stimuleren van samenwerking. Niet alleen iets doen vóór anderen, maar ook mét anderen. Dit helpt om met anderen in gesprek te komen en om te leren omgaan met verschillende meningen en opvattingen.
- Reflectie op ervaringen moet onderdeel zijn van de aanpak. Wat vond ik leuk - wat niet - wat zegt dat over mij? Waar ben ik goed in? Hoe kan ik mijn kwaliteiten inzetten ten behoeve van mijn omgeving?
- Het welslagen van de maatschappelijke stage is niet alleen afhankelijk van het succes in de uitvoering. Het gaat er ook om dat de leerlingen ervaring opdoen met andere groepen mensen. Dit kan hen veel leren over henzelf: "Wat vind ik leuk? Waarom wel of niet? Kan ik daar ook iets mee in een toekomstige opleiding, toekomstig beroep, of in vrijwilligerswerk?" De begeleiding moet zich hiervan bewust zijn.

Voorbeeld: Meehelpen bij de dagopvang van daklozen	
Doel	Yasmine wil meehelpen bij de opvang van dak- en thuislozen. Relevante doelen burgerschap en mensenrechten <ul style="list-style-type: none"> • de bereidheid om met anderen samen te werken, ongeacht de groepsidentiteit; • het vermogen om zich in te leven in anderen vanuit respect voor de eigen persoonlijkheid en identiteit.
Stageplaats	Humanitas
Activiteit	Yasmine helpt bij het organiseren van een wekelijkse lunch voor dak- en thuislozen.
Vorbereiding	Tijdens de voorbereiding wordt besproken wat Yasmine wil leren en hoe ze dit gaat aanpakken. Omdat Yasmine nogal verlegen is, wil ze oefenen in het leggen van contacten. Afgesproken wordt dat ze op basis van de gesprekken met cliënten, een beschrijving maakt van het leven van twee cliënten van de opvang.
Reflectie / begeleiding	Tijdens de reflectiegesprekken wordt Yasmine aangemoedigd om niet alleen broodjes te smeren, maar om ook het gesprek aan te gaan met de cliënten van de dagopvang. Omdat ze dit moeilijk vindt, wordt tijdens het voortgangsgesprek besproken hoe ze een gesprek aan kan knopen: dit lukt beter door na afloop van de lunch samen koffie te gaan drinken en door de cliënten te betrekken bij het opruimen. In het reflectiegesprek kan hierop worden teruggekomen.

Domein democratie

Democratie is een manier van omgaan met verschillende inzichten en belangen. Belangrijk daarbij is het erkennen van gelijkwaardigheid en het hebben van inzicht in en het respecteren van verschillen en de instelling om op vreedzame wijze tot oplossingen te komen. Op maatschappelijk niveau zijn hiervoor een aantal instituties in het leven geroepen zoals het politieke bedrijf, maar ook vormen van medezeggenschap en klachtenprocedures. Of het domein democratie in de MaS aan bod komt is daarom sterk afhankelijk van de stageplaats en de werkzaamheden die de leerling uitvoert.

In de ontmoeting met anderen kan in ieder geval gewerkt worden aan:

- de bereidheid om zich te gedragen vanuit respect voor algemeen aanvaarde waarden en normen;
- de acceptatie van het feit dat anderen niet altijd dezelfde opvattingen delen;
- reflectie op de eigen opvattingen en houdingen naar aanleiding van gesprekken met anderen;
- afhankelijk van de inhoud van de maatschappelijke stage: de rol van de burger in een democratische samenleving.

Aandachtspunten bij democratische vorming

Niet bij iedere maatschappelijke stage komen leerlingen in aanraking met democratische principes en praktijken. Wel is het mogelijk deze op te zoeken. Daarbij kunnen de volgende punten behulpzaam zijn.

- Het opdoen van kennis over democratische waarden en normen zoals inspraak, kritische meningsvorming, argumenteren, rekening houden met verschillende opvattingen.
- Reflectie op het bestaan van verschillende meningen en opvattingen, en op de wijze waarop daar binnen een democratie mee om wordt gegaan.
- Ruimte bieden voor keuzevrijheid in de maatschappelijke stageplaats. Er is een positief verband gevonden tussen volledige keuzevrijheid in de stageplaats en de betrokkenheid van leerlingen bij politiek.

- Nagaan of de stage-organisatie een politiek of ideologisch-maatschappelijk doel heeft (iets aan de orde willen stellen en veranderen), of dat een organisatie servicegericht is (het bieden van hulp of een dienst). In het eerste geval is sprake van democratische vorming, in het laatste van 'iets willen betekenen voor een ander'.
- Het meedoen aan of organiseren van een politieke activiteit zoals een debat, of een verkiezingscampagne.

Voorbeeld: Actie tegen mensenrechtenschendingen	
Doel	Francis wil iets doen tegen mensenrechtenschendingen. Relevante doelen burgerschap en mensenrechten: <ul style="list-style-type: none"> • reflectie op de eigen opvattingen en houdingen naar aanleiding van gesprekken met anderen; • de rol van de burger in een democratische samenleving; • actie ondernemen om in de eigen gemeenschap mensen- en kinderrechten te realiseren.
Stageplaats	Amnesty International
Activiteit	Samen met andere vrijwilligers van Amnesty International geeft Francis voorlichting over mensenrechten. Dit doet zij in een stand op de markt, maar ook door het samen organiseren van een schrijfmiddag op de eigen school.
Vorbereiding	Met haar begeleider heeft Francis afgesproken om uit te zoeken op wat voor verschillende manieren Amnesty zich inzet voor mensenrechten. Haar ervaringen zal zij verwerken in een profielwerkstuk voor maatschappijwetenschappen.
Reflectie / begeleiding	Tijdens de voortgangsgesprekken wordt ingegaan op de ervaringen van Francis: hoe vond zij het om een bijdrage te leveren aan een maatschappelijk belang? Heeft zij het idee dat je als individu verschil kunt maken? Zat het wel eens tegen en hoe is zij daarmee omgegaan? Tijdens de les maatschappijwetenschappen wordt gesproken over het nut en de werkwijze van belangenorganisaties. Hier vertelt Francis over haar ervaringen bij Amnesty.

4.3.3 Participatie

Leerlingparticipatie sluit aan bij de essentie van zowel burgerschapsvorming als mensenrechteneducatie. In de uitwerking van dit leerplanvoorstel democratisch burgerschap en mensenrechteneducatie, vormt 'participatie' één van de drie inhoudelijke domeinen. In dit domein komen elementen van de twee andere domeinen samen: democratie en identiteit. Het domein participatie geeft uitdrukking aan de actieve rol van mensen in de samenleving: meedoen, meedenken, meepraten, meebeslissen. Er is een duidelijke relatie met het domein democratie. De democratie is gebaat bij actieve deelnemers die hun bijdrage leveren door deel te nemen aan discussie en debat en daarmee bij te dragen aan meningsvorming en standpuntbepaling. Of door hun stem uit te brengen in verkiezingen. Tegelijkertijd is het domein participatie verbonden met identiteit: mensen die participeren, doen dat vanuit hun identiteit, wat ze nastrevenswaardig en van belang vinden, waaraan ze willen bijdragen. De contacten en ervaringen die mensen opdoen door te participeren, dragen ook weer bij aan identiteitsvorming.

Vanuit het mensenrechtendiscours komt het belang van participatie tot uitdrukking in een aantal participatierechten zoals het recht op vrije meningsuiting en het recht op vergadering. In het Verdrag voor de Rechten van het Kind vormt artikel 12 de kern van het recht op participatie: ieder kind heeft het recht zijn mening vrijelijk te uiten in aangelegenheden die het kind betreffen, waarbij aan de mening van het kind passend belang moet worden gehecht (Unicef, 2009).

ARTIKEL 12

12.1 De Staten die partij zijn, verzekeren het kind dat in staat is zijn of haar eigen mening te vormen, het recht die mening vrijelijk te uiten in alle aangelegenheden die het kind betreffen, waarbij aan de mening van het kind passend belang wordt gehecht in overeenstemming met zijn of haar leeftijd en rijpheid.

12.2 Hiertoe wordt het kind met name in de gelegenheid gesteld te worden gehoord in iedere gerechtelijke en bestuurlijke procedure die het kind betreft, hetzij rechtstreeks, hetzij door tussenkomst van een vertegenwoordiger of een daarvoor geschikte instelling, op een wijze die verenigbaar is met de procedureregels van het nationale recht.
(VN, 1989)

Bij het verkennen van de mogelijkheden om participatie een plaats te geven in het onderwijs, is het nodig het begrip beter te beschrijven. Leerlingparticipatie gaat uit van het gegeven dat leerlingen unieke perspectieven hebben op leren, onderwijzen en de school. Het erkennen van dit unieke perspectief, komt tot uitdrukking in de aandacht die volwassenen daarvoor hebben en de mate waarin opvattingen van leerlingen serieus worden genomen en een rol spelen in de besluitvorming. Alleen het mogen uiten van een mening is dus niet voldoende, er moet iemand luisteren en iets doen met die mening. Leerlingen dienen mogelijkheden te krijgen om invloed uit te oefenen op het onderwijs dat ze genieten.

In het leerplan *Actief burgerschap* dat SLO in 2009 publiceerde, worden aan participatie drie facetten toebedeeld: meehelpen met een door anderen geïnitieerde en georganiseerde activiteit; meehelpen organiseren van een door anderen geïnitieerde activiteit en zelf initiëren van een activiteit. We kunnen dit onderscheid illustreren met een voorbeeld.

De school kan besluiten om mee te doen aan een kaartenactie van Amnesty. Iedere klas krijgt een aantal kaarten en leerlingen wordt gevraagd een kaart te beschrijven waarna deze door de school worden opgestuurd: leerlingen helpen mee. De school kan ook besluiten om mee te doen aan een kaartenactie van Amnesty en leerlingen verzoeken te helpen met de organisatie van dit evenement zodat zoveel mogelijk leerlingen deel zullen nemen aan de actie: leerlingen organiseren. En een school kan, al dan niet samen met leerlingen, besluiten dat het belangrijk is om iets te doen om onrecht in de wereld aan de orde te stellen. Leerlingen bepalen welk onrecht zij op deze manier aandacht willen geven en wat er door leerlingen gedaan kan worden om dit onrecht tegen te gaan. Een kaartenactie bij Amnesty kan daarvan de uitkomst zijn. In deze driedeling staat met name het initiatief centraal en het mogelijke leereffect. Daarbij is sprake van een opbouw die in een (leer)lijn kan worden uitgewerkt: de oudere leerlingen initiëren, de middengroepen doen mee aan de organisatie en de jongste leerlingen doen alleen mee aan de uitvoering. Er zijn nog tal van andere indelingen bekend die meer redeneren vanuit machtsverhoudingen en de relatie tussen kinderen en (volwassen) gezagsdragers. Bekend is de participatieladder van Hart (1992) waarin acht niveaus of treden worden onderscheiden van non-participatie en manipulatie tot 'door jongeren geïnitieerd en met volwassenen gedeelde besluitvorming'. Dit model en vergelijkbare modellen tonen een opbouw in initiatief, verantwoordelijkheid en besluitbevoegdheid voor jongeren ten opzichte van volwassen gezagsdragers. De kritiek hierop is dat de modellen te lineair en veroordelend zijn: de lagere niveaus worden gezien als van minder waarde. Beter is het om de relatie tussen niveau en context te benadrukken. Bij bepaalde situaties passen bepaalde vormen van participatie beter dan andere. Een tweede punt van kritiek is dat de modellen de leerlingen of jongeren teveel tegenover volwassenen stellen (Baron e.a., 2008).

Onderstaand model (Shier, 2001) onderscheidt vijf vormen van jongerenparticipatie:

1. Er wordt naar jongeren geluisterd.
2. Jongeren worden ondersteund in het uiten van hun opvatting.
3. Er wordt rekening gehouden met de opvattingen van jongeren.
4. Jongeren worden betrokken in de besluitvorming.
5. Jongeren delen macht en verantwoordelijkheid bij besluitvorming.

Meerwaarde van leerlingparticipatie

Enkele aanleidingen voor scholen om leerlingparticipatie in te voeren zijn: kinderrechten, actief burgerschap, schoolontwikkeling en maatwerk (personalisatie en differentiatie). De redenen zijn soms moreel, zoals het gunnen van rechten of het serieus willen nemen van leerlingen, maar vaker betreft het onderwijskundige of instrumentele redenen zoals het realiseren van onderwijsdoelen, het verbeteren van leeropbrengsten, het vergroten van motivatie en het werken aan een positiever schoolklimaat. Een voorbeeld van een onderwijskundige overweging om leerlingparticipatie te realiseren in school is dat het bijdraagt aan de realisatie van doelen voor burgerschap en mensenrechteneducatie. Voorbeelden hiervan zijn:

- Ervaring opdoen met de wijze waarop besluitvorming plaats vindt en welke bijdrage een leerling daar zelf aan kan leveren.
- Ervaren dat rechten hand in hand gaan met plichten.
- Het ontwikkelen van participatievaardigheden.

Uitwerkingen

Voorbeelden van manieren waarop leerlingparticipatie tot uitdrukking kan komen in school:

- Dialoog: interactie binnen de klas, vormen van samenwerkend leren, discussie en interactie in de klas, gedeelde verantwoordelijkheid bij bepalen van onderwerpen of didactiek.
- Keuzemogelijkheden: het bieden van keuzemogelijkheden in leertaken en leertrajecten.
- Leerling – leerling: leerlingen betrekken bij evaluatie van werkstukken en presentaties, begeleiden van jongeren leerlingen in school of bij schoolwerk (peer teaching en leerbuddy's, leerling-meditatie; Formele en georganiseerde participatie in klassen-, school- of leerlingenraad, werkgroepen of diverse commissies die zich richten op een bepaald aspect van de school (muziek, veiligheid, verkeer, feesten, inrichting).

Onderwerpen waarop leerlingparticipatie zich veelal richt zijn:

- Fysieke omgeving: klassenrichting, opstelling van tafels, kantineaanbod, veiligheid, inrichting van schoolplein.
- Extra en buitenschoolse activiteiten: uitjes, excursies, geldinzameling, maatschappelijke stage, festiviteiten.
- Organisatie van lessen: keuze in opdrachten, groepsopdrachten, omgaan met huiswerk.
- Evaluatie van het personeel: docentenevaluaties, deelname aan aanstellingsprocedures.
- Schoolvisie, schoolregels, voorkomen van ongewenst gedrag en conflicten.

Scholen of leraren die leerlingparticipatie mogelijk willen maken, dienen te vermijden dat initiatieven beperkt blijven tot oppervlakkige onderwerpen, zoals de decoratie van gangen of het kantineaanbod en dat het bij eenmalige initiatieven blijft. Een ander afbreukrisico van leerlingparticipatie is het ontbreken van relevantie van onderwerpen en het ontbreken van follow-up: leerlingen worden niet tijdig geïnformeerd over de wijze waarop hun inbreng een rol speelt in school, of er blijkt geen sprake te zijn van werkelijke invloed omdat er met de inbreng van de leerlingen niets wordt gedaan. Laagdrempelige participatie waarbij onderwerpen met relevantie voor leerlingen aan de orde komen, waarbij er direct zichtbaar is waartoe participatie heeft geleid en waar sprake is van invloed door leerlingen, heeft de voorkeur. Daarbij moet sprake zijn van continuïteit en vanzelfsprekendheid: het gaat niet om eenmalige maar om

structurele vormen van participatie die in de school een vaste plek hebben. Bovendien is van belang dat er voor leerlingen mogelijkheden zijn om participatievaardigheden te oefenen en uit te breiden.

Principes van leerlingparticipatie

Er is een duidelijke gecommitteerdheid aan leerlingparticipatie

- De schoolleiding maakt regelmatig publiekelijk bekend dat leerlingparticipatie van belang is.
- Leerlingparticipatie is organisatorisch ingebed in beleid en praktijk.

Leerlingparticipatie wordt ondersteund

- Leerlingen worden vertrouwd en gerespecteerd.
- Er is ruimte en tijd beschikbaar voor participatie.
- In bepaalde lessen is aandacht voor het ontwikkelen van participatievaardigheden bij leerlingen.
- Leraren zijn getraind in het ondersteunen van leerlingparticipatie.
- Relevante informatie wordt beschikbaar gesteld aan leerlingen. Dit gebeurt tijdig en op een voor leerlingen te begrijpen wijze.
- Verwachtingen zijn realistisch. De school heeft geen irreële verwachtingen van leerlingparticipatie en leerlingen worden geen onhaalbare perspectieven voorgehouden, de grenzen aan de invloed van leerlingen in besluitvorming zijn vooraf helder uiteengezet.
- Er wordt tijdige en heldere feedback gegeven aan leerlingen over de opbrengsten van participatie.
- Opbrengsten worden bekendgemaakt en gevierd.

Leerlingen hebben gelijke mogelijkheden om betrokken te worden

- Niemand is buitengesloten.
- Er wordt rekening gehouden met leeftijd, mogelijkheden en beperkingen van leerlingen, zo nodig wordt ondersteuning geboden.
- Er worden mogelijkheden gezocht om leerlingen te betrekken die aanvankelijk minder geneigd lijken om te participeren.

Leerlingparticipatie wordt regelmatig geëvalueerd

- Er zijn duidelijk criteria voor geslaagde participatie gesteld.
- Leerlingen worden betrokken bij de evaluatie van de participatie op school.

(Department for Children, Schools and Families, 2008)

Literatuur

Akker, J. van den & Thijs, A. (2009). *Leerplan in ontwikkeling*. Enschede: SLO.

Baron, S. e.a. (2008). *Pupil Voice. Research Commentary*. Applied Educational Research Scheme (AERS.org.uk).

Bekkers, R., Spengelink, S., Ooms, M., & T. Immerzeel (2010). *Maatschappelijke stage en burgerschap. Rapportage schooljaar 2008-2009*. Utrecht: Universiteit Utrecht.

Berman & McLaughlin (2008) geciteerd door Fullan, M. Curriculum Implementation and sustainability. In : M. Connelly (ed) *The Sage handbook of curriculum and Instruction*. blz. 113. Los Angeles: Sage.

Boersma, P. (2009). *School in de samenleving; naar aanleiding van een onderzoek naar de maatschappelijke opdracht van het christelijk voortgezet onderwijs*. Den Haag: Besturenraad.

Bron, J. (2006). *Een basis voor burgerschap; een inhoudelijke verkenning voor het funderend onderwijs*. Enschede: SLO.

Bron, J. (2009). *Maatschappelijk verantwoord. Instrument voor zelfevaluatie burgerschap*. Enschede: SLO.

Bron, J., & Hooghoff, H. (2011). Het kaf van het koren; leren omgaan met druk uit de samenleving. In: *Het komt op de leraar aan*. Beurden, B. van & Dietvorst, C. (red). Den Haag: Boom/Lemma.

Bron, J., & Thijs, A. (2011). Leaving it to the schools; Citizenship, Diversity and Human Rights Education in The Netherlands. In: *Educational Research*. Vol 53, No 2, June 2011, p. 123-136. Slough: NFER.

Bron, J., Veugelers, W., & Vliet, E. van. (2009). *Leerplanverkenning actief burgerschap. Handreiking voor schoolontwikkeling*. Enschede: SLO.

Cito (2011). *Periodieke Peiling van het onderwijsniveau; geschiedenis en aardrijkskunde einde basisonderwijs*. Nummer 19, april 2011. Arnhem: Cito.

Council of Europe / Raad van Europa (2010a). *Charter on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education*. Adopted in the framework of recommendation CM/Rec(2010) of the Committee of Ministers.

Council of Europe / Raad van Europa. (2010b). EDC/HRE volume 1. *Education for democracy*. Straatsburg: Council of Europe.

Council of Europe / Raad van Europa. (2008). *EDC/HRE Volume III Living in democracy*. Strasbourg: Council of Europe.

- Council of Europe / Raad van Europa (2003). *Kompas; handleiding voor mensenrechteneducatie met jongeren*. Antwerpen: Vormen.
- Department for Children, Schools and Families (2008). *Working Together; listening to the voices of children and young people*. London: Crown.
- Europese Commissie tegen Racisme en Intolerantie (2007). *Derde rapport over Nederland*. Straatsburg: Europese Commissie.
- Hart, R. (1992). *Children's Participation: The Theory and Practice of Involving Young Citizens in Community Development and Environmental Care*. London: Earthscan.
- Inspectie van het onderwijs (2011). *De staat van het onderwijs. Onderwijsverslag 2009/2010*. Utrecht: Inspectie van het onderwijs.
- Inspectie van het onderwijs (2006). *Toezicht op burgerschap en integratie*. Utrecht: Inspectie van het onderwijs.
- Kabinet (2011-a). *Beleidsreactie op het advies van de onderwijsraad: "Onderwijs vormt"*. 19 mei 2011. Referentie 297392. Den Haag.
- Kabinet (2011-b). *Kabinetsreactie op de conclusies van het verdragscomité van het VN-verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten*. 1 juni 2011. IZ/IA/2011/8390.
- Leenders, H., Veugelers, W. & Kat, E. de (2008). *Teachers' views on citizenship in secondary education in The Netherlands*. In: *Cambridge Journal of Education*, 38, 2, 155 - 170.
- Levin, B. (2008). Curriculum policy and the politics of what should be learned in schools. In: M. Connelly (ed) *The Sage handbook of curriculum and Instruction*. blz. 17. Los Angeles: Sage.
- Maslovski, R., Naayer, H., Isac, M., Oonk, G., & Werf, G. van der (2010). *Eerste bevindingen International Civics and Citizenship Education Study. Rapportage voor Nederland*. Groningen: GION.
- Ministerie van Buitenlandse Zaken (2007). *Naar een menswaardig bestaan. Een mensenrechtenstrategie voor het buitenlands beleid*. Den Haag, Ministerie van Buitenlandse Zaken.
- Onderwijsraad (2003). *Onderwijs en burgerschap, Advies*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Oomen, B., & Vrolijk, M. (2010). *Inspiratie voor mensenrechteneducatie; democratisch burgerschap en mensenrechten in het (burgerschaps)onderwijs*. Leiden: Stichting NJCM.
- Peschar, J., Hooghoff, H., Dijkstra, A.B. & Dam, G.T.M. ten (red) (2010). *Scholen voor burgerschap; naar een kennisbasis voor burgerschapsonderwijs*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Shier, H. (2001). Pathways to participation: openings, opportunities and obligations- a new model for enhancing children's participation in decision-making. *Children and society*, 15, 107 – 117.
- Thijs, A., & Ridder, H. de (2012). *Leermiddelenanalyse mensenrechten*. Enschede: SLO.

Unesco (2006). *Plan of action; world programme for human rights education. First phase*. Paris: Unesco.

Unicef (2009). *Verdrag inzake de Rechten van het Kind*. Voorburg: Unicef (www.unicef.nl).

Veugelers, W. (2010). Denken over burgerschap. In: Peschar, J. H. Hooghoff, A. Dijkstra en G. ten Dam (red.) *Scholen voor burgerschap: naar een kennisbasis voor burgerschapsonderwijs*. Apeldoorn: Garant.

Veugelers, W. (2007). Creating critical-democratic citizenship education: empowering humanity and democracy in Dutch education. In: *Compare*, 37, 1, 105 – 119.

Veugelers, W. (2006.) *Verslag van een consultatie over: Een basis voor burgerschap, inhoudelijke verkenning voor het funderend onderwijs*. Enschede: SLO.

Verenigde Naties, Algemene vergadering (1989). *Verdrag inzake de rechten van het kind*. New York: VN.

Winter, M. de (2004). *Opvoeding, Onderwijs en jeugdbeleid in het algemeen belang: De noodzaak van een democratisch–pedagogisch offensief*. Den Haag: WRR/Sdu.

Bijlage leerplanvoorstel voor het primair onderwijs

LEERPLANVOORSTEL ACTIEF BURGERSCHAP, SOCIALE INTEGRATIE EN MENSENRECHTEN VOOR HET PRIMAIR ONDERWIJS

DOMEIN A. DEMOCRATIE

(A. DEMOCRATIE)	DE OPLOSSINGSGERICHTE MENS
HOUDINGEN	<p>INLEIDING</p> <p><i>In dit domein staat het bewust omgaan met de verhouding tussen individuele en algemene belangen centraal. Omdat democratie het vrije spel van verscheidenheid aan belangen en opvattingen met zich meebrengt, is het op vreedzame wijze oplossen van conflicten een bestaansvoorwaarde voor het behoud van de democratie. Daarbij is het waarderen en respecteren van anderen en hun opvattingen een essentiële grondhouding. Dit staat duidelijk verwoord in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens: "Alle mensen worden vrij en gelijk in waardigheid en rechten geboren. Zij zijn begiftigd met verstand en geweten, en behoren zich tegenover elkaar in een geest van broederschap te gedragen". De basisschoolleerling dient er van doordrongen te raken dat democratie iets anders is dan anarchie. Een democratie kent algemeen aanvaarde waarden en normen die onder andere zijn vastgelegd in de grondwet en mensenrechtenverdragen. Er zijn gezagsdragers die verantwoordelijk zijn voor de leefbaarheid in een democratische samenleving.</i></p> <p>Het gaat hier om de houding van het nemen van verantwoordelijkheid voor een klimaat van respect en gelijkwaardigheid, waarin iedereen zich vrij kan uiten en veilig voelt.</p> <p>DOELSTELLINGEN</p> <p>De leerling wil:</p> <p>1. Conflicten zo bevredigend mogelijk oplossen zonder gebruik te maken van geweld.</p> <p>Daartoe wil hij:</p> <ul style="list-style-type: none"> • weten wat de ander wil; • rekening houden met wat de ander wil; • erkennen dat de ander evenveel recht heeft op eigen opvattingen en respect als hijzelf. <p>2. Zich gedragen vanuit respect voor algemeen aanvaarde waarden en normen (kerndoel 38).</p>

	<p>3. De rol van gezagsdragers, waaronder politie, justitie en onderwijsgeevenden, bij het oplossen van conflicten respecteren.</p> <p>4. Actie ondernemen om in de eigen gemeenschap mensen- en kinderrechten op het gebied van vrijheid, veiligheid, gelijkheid en respect te realiseren (zie ook: de zich informerende mens, doelstelling 5).</p> <p>Het gaat hier in het bijzonder om:</p> <ul style="list-style-type: none"> • vrijheid van meningsuiting (Kinderrechtenverdrag artikelen 12-15, in het bijzonder de artikelen 12 en 13); • bescherming tegen elke vorm van lichamelijk en geestelijk geweld (Kinderrechtenverdrag artikel 19); • Zie verder: de democratisch geletterde mens, doelstelling 2.
--	--

(A. DEMOCRATIE)	DE ZICH INFORMERENDE MENS
VAARDIGHEDEN	<p data-bbox="587 315 715 353"><i>INLEIDING</i></p> <p data-bbox="587 383 1362 488"><i>In een democratie mogen mensen vrij, zelfstandig en kritisch oordelen. Zij doen dit op basis van informatie uit verschillende bronnen die echter op hun juiste waarde moeten worden geschat.</i></p> <p data-bbox="587 495 1362 667"><i>Het hebben van een eigen oordeel wil niet zeggen dat zomaar wat kan worden geroepen en gedaan zonder daarvoor verantwoording af te leggen. Het gaat om een verantwoorde en redelijke standpuntbepaling die met anderen kan worden gecommuniceerd en eventueel bijgesteld.</i></p> <p data-bbox="587 674 1362 779"><i>De leerling dient zich ervan bewust te zijn dat aan de vrijheden om zich te informeren en zijn mening te uiten essentiële mensen- en kinderrechten ten grondslag liggen.</i></p> <p data-bbox="587 801 810 840">DOELSTELLINGEN</p> <p data-bbox="587 869 778 907">De leerling kan:</p> <p data-bbox="587 936 1193 974">1. Informatie en meningen op hoofdzaken begrijpen.</p> <p data-bbox="587 981 1362 1086">Het gaat hier om mondelinge boodschappen en schriftelijke informatie inclusief eenvoudige tabellen, diagrammen, grafieken en kaarten (zie ook: doorlopende leerlijnen taal en rekenen, niveau 1F).</p> <p data-bbox="587 1115 1362 1176">2. Informatie en meningen met anderen bespreken (zie ook: de sociaal- communicatieve mens, doelstelling 1):</p> <ul data-bbox="587 1182 1362 1422" style="list-style-type: none"> • eigen meningen verwoorden en onderbouwen met argumenten (kunnen zeggen wat je wilt, denkt en bedoelt); • informatie aan anderen vragen (kunnen vragen wat de ander denkt, wil en bedoelt); • goed luisteren naar meningen en opvattingen van anderen en een reactie geven (kunnen interpreteren van en reageren op wat de ander denkt, wil en bedoelt). <p data-bbox="587 1451 1362 1534">3. Accepteren dat zijn opvattingen niet altijd zullen worden gedeeld (kunnen incasseren).</p> <p data-bbox="587 1563 1362 1691">4. De verantwoordelijkheid nemen geen informatie te verspreiden met het vooropgezette doel om anderen in hun rechten te beperken of hun integriteit te schaden (zie onder andere Kinderrechtenverdrag, artikel 13).</p> <p data-bbox="587 1727 1362 1832">5. Het belang van mensen- en kinderrechten in het eigen leven typeren en bediscussiëren (zie ook: de democratisch geletterde mens, doelstelling 2).</p> <p data-bbox="587 1868 1362 1973">6. Reflecteren op zijn eigen opvattingen en houdingen naar aanleiding van gesprekken met anderen en daaruit conclusies trekken.</p>

(A. DEMOCRATIE)	DE DEMOCRATISCH GELETTERDE MENS
KENNIS	<p><i>INLEIDING</i> <i>Bij democratische geletterdheid gaat het om de vraag wat de essenties zijn van het Nederlandse democratische bestel, de rechtsstaat en de mensenrechten die daaraan ten grondslag liggen. Een democratie moet steeds weer worden vormgegeven door de mensen die er deel van uitmaken. Deze mensen hebben rechten en plichten.</i></p> <p>Om de waarde te kunnen begrijpen van wat het is om vrij, verantwoordelijk en veilig met elkaar samen te leven, is kennis van de essenties van democratie, rechtsstaat en de daaraan ten grondslag liggende mensenrechten een essentiële voorwaarde.</p> <p>DOELSTELLINGEN</p> <p>De leerling heeft inzicht in:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Het verschijnsel dat er in een democratie een verscheidenheid aan opvattingen zijn. 2. Verschillende manieren om conflicten op te lossen: vreedzaam en gewelddadig. 3. De betekenis van enkele passages uit het Kinderrechtenverdrag en de Nederlandse Grondwet. <p>De sleutelbegrippen zijn hier:</p> <ul style="list-style-type: none"> • bescherming tegen geweld en discriminatie (Kinderrechtenverdrag, onder andere artikelen 2, 19; De Nederlandse Grondwet, onder andere artikelen 1, 11); • recht op een gepaste vrije mening (Kinderrechtenverdrag, onder andere artikelen 12, 13, 14; De Nederlandse Grondwet, onder andere artikelen 6, 7). <p>Zie verder De verantwoordelijke mens, doelstelling 2).</p> <ol style="list-style-type: none"> 4. Enkele hoofdzaken van de Nederlandse en Europese staatsinrichting. Het gaat er hier vooral om hoe Nederland op landelijk en gemeentelijk niveau wordt bestuurd. Het sleutelbegrip is hier: parlementaire democratie. <p>Wat betreft de Europese staatsinrichting valt te denken aan de rol van de Europese Commissie en het Europees parlement. Het sleutelbegrip is hier: de Europese Unie.</p> 5. De rol van de burger in een democratische samenleving. <p>Het sleutelbegrip is hier: medeverantwoordelijkheid. Daarbij is de leerling bekend met de begrippen rechten en plichten, in het bijzonder de rechten (zie doelstelling 2) en plichten (onder andere het volgen van onderwijs en het zich houden aan de wet) die kinderen in een democratische samenleving hebben.</p>

DOMEIN B. PARTICIPATIE

<p>(B. PARTICIPATIE)</p> <p>HOUDINGEN</p>	<p>DE ACTIEVE MENS</p> <p><i>INLEIDING</i></p> <p><i>De actieve mens maakt niet alleen gebruik van de kansen die een democratische samenleving hem biedt, maar vraagt zich ook af wat hij voor deze samenleving kan doen om haar kwaliteit te verbeteren. Het gaat hier om een innerlijke beleving van artikel 29 (lid 1) van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens: iedereen heeft plichten tegenover de samenleving die de ontplooiing van zijn persoonlijkheid mogelijk maakt.</i></p> <p><i>Van de basisschoolleerling mag worden verwacht dat hij een positieve bijdrage levert aan een goed leefklimaat in de school en de directe omgeving, zowel in sociaal als ruimtelijk opzicht.</i></p> <p>DOELSTELLINGEN</p> <p>De leerling wil vanuit betrokkenheid 'samen werken' aan een sociaal en ruimtelijk plezierige en stimulerende leef-, speel-, en leeromgeving. (Zie verder: de sociaal-communicatieve mens, doelstellingen 3 en 4.)</p> <p>Daartoe wil hij:</p> <ul style="list-style-type: none"> • een bijdrage leveren aan organisatorische activiteiten ter bevordering van een positief leefklimaat op school; • in groepswork de afgesproken/toebedeelde rollen en taken uitvoeren en een bijdrage leveren aan een goede sfeer; • zorg dragen voor een nette klas, school en schoolomgeving.
---	--

<p>(B. PARTICIPATIE)</p> <p>VAARDIGHEDEN</p>	<p>DE SOCIAAL-COMMUNICATIEVE MENS</p> <p><i>INLEIDING</i></p> <p><i>Om een bijdrage te kunnen leveren aan een leefbare samenleving zijn sociaal-communicatieve vaardigheden en het naleven van fundamentele mensenrechten essentieel.</i></p> <p><i>Van de basisschoolleerling mag worden verwacht dat hij zijn meningen, gedragingen en bijdragen aan het leefklimaat op school met anderen kan communiceren.</i></p> <p><i>Elke leerling heeft in een democratische samenleving het recht zichzelf te zijn. Maar hij heeft tevens de taak om een sociaal mens te zijn: met anderen (samen) te kunnen leven. Daarbij spelen naast communicatieve vaardigheden, de ontplooiing van organisatorische vaardigheden, een initiatiefrijke houding en het nemen van verantwoordelijkheid voor de naleving van mensenrechten een belangrijke rol.</i></p> <p>DOELSTELLINGEN</p> <p>De leerling kan:</p> <p>1. Luisteren naar anderen; daarbij kan hij het non-verbaal gedrag van anderen schatten en de boodschappen van anderen verwerken. (Zie ook: de zich informerende mens, doelstelling 2)</p> <ul style="list-style-type: none"> • kritiek geven en ontvangen; • complimenten/ instemming geven en ontvangen • eigen opvattingen overbrengen: daarbij kan hij woorden ondersteunen met non-verbaal gedrag. <p>2. Een bijdrage leveren aan het maken en uitvoeren van afspraken en regels.</p> <p>Te denken valt aan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • inhoudelijke voorstellen kunnen doen over het leefklimaat in school en klas; • kunnen deelnemen aan besluitvormingsprocessen over bijvoorbeeld: hoe groepswerk uit te voeren; hoe de klas, school en schoolomgeving netjes te houden; waar 'klassenuitjes' naar toe gaan. <p>3. Initiatieven nemen en organisatorische taken uitvoeren op het gebied van leefbaarheid in de klas en school.</p> <p>Te denken valt aan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • medeverantwoordelijkheid dragen voor organisatorische activiteiten als: sportdagen, sponsorlopen, inzamelacties, museumbezoek, sinterklaas en kerst; • inhoudelijke en organisatorische inbreng in schoolkrant, leerlingenraad, opstellen van klas en/of schoolregels. <p>4. Reflecteren op zijn eigen werkhouding en wijzen van communiceren met anderen.</p>
--	--

5. Zelf verantwoordelijkheid nemen om mensen- en kinderrechten in de eigen omgeving te beschermen.

Dit veronderstelt dat hij situaties in de eigen omgeving kan koppelen aan mensenrechten en anderen kan aanspreken op hun gedrag (zie verder de democratisch geletterde mens, doelstelling 2). Het gaat hier in essentie om rechten op het gebied van non-discriminatie, vrijheid, veiligheid en respect.

<p>(B. PARTICIPATIE)</p> <p>KENNIS</p>	<p>DE SOCIAAL GELETTERDE MENS</p> <p><i>INLEIDING</i></p> <p><i>Het gaat hier om een verkenning van hoe mensen op positieve wijze met elkaar kunnen communiceren en wat mensen in hun sociaal gedrag drijft.</i></p> <p><i>Deze kennis is geen doel op zich, maar hulpmiddel om sociaal vaardig te kunnen communiceren en de wil om mee te werken om een plezierige en stimulerende leefomgeving te stimuleren. Daarbij is de leerling zich ervan bewust dat hij het recht heeft op een actieve deelname aan het gemeenschapsleven.</i></p> <p>DOELSTELLINGEN</p> <p>De leerling heeft inzicht in:</p> <p>1. Enkele kenmerken van mogelijke vormen van communicatie.</p> <p>Het sleutelbegrip is hier: communicatie.</p> <p>Het gaat om aspecten van communicatie als: actief luisteren, afgeven en ontvangen van non-verbale boodschappen, zich inleven in anderen, uiten van eigenheid, hanteren van fatsoensnormen, blij geven van respect en gevoel voor verscheidenheid.</p> <p>2. Wat mensen in hun omgang met elkaar drijft.</p> <p>Het sleutelbegrip is hier: motieven.</p> <p>3. De betekenis van enkele passages uit het Kinderrechtenverdrag die betrekking hebben op het recht op bestaanszekerheid en een actieve deelname aan het gemeenschapsleven en dat dit ook geldt voor lichamelijke of geestelijke gehandicapte kinderen (artikelen 23, 24, 26, 27, 31).</p>
--	---

DOMEIN C. IDENTITEIT

(C. IDENTITEIT)	DE VERANTWOORDELIJKE MENS
HOUDINGEN	<p>INLEIDING</p> <p><i>Het gaat hier om de mentale integratie in de Nederlandse samenleving met behoud van eigenheid. Centraal staan het uitoefenen van de menselijke waardigheid en gelijke behandeling voor iedereen.</i></p> <p><i>De leerling laat in zijn gedrag zien dat hij bereid is zich actief in de culturen, opvattingen en gewoonten van anderen te verdiepen zonder de eigen identiteit uit het oog te verliezen. Hij wil ook zorg dragen voor de lichamelijke en psychische gezondheid van anderen.</i></p> <p>DOELSTELLINGEN</p> <p>De leerling wil:</p> <p>1. Een serieuze en respectvolle dialoog met anderen aangaan.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Hij is bereid open te staan voor opvattingen, gewoonten, gebruiken en gedragingen van anderen; • Hij is bereid actief de grenzen van zijn eigen tolerantie te verkennen: naast het willen weten wat de ander wil en waarom hij dit wil, ook willen weten wat hij zelf wil en waarom; • Hij is bereid de eigen opvattingen te spiegelen aan bestaande wetten, regels en rechten. <p>2. Zorg dragen voor de lichamelijke en psychische gezondheid van zichzelf en anderen (kerndoel 34).</p> <p>Dit houdt in dat de leerling wil:</p> <p>a. werken aan de eigen ontplooiing.</p> <p>Daarbij maakt hij onder meer gebruik van het recht op onderwijs en deelname aan het sociale en culturele leven in Nederland (zie Kinderrechtenverdrag, artikelen 28, 31). Daarbij kunnen leerlingen aangeven wat er met het leven van kinderen kan gebeuren als het recht op onderwijs ontbreekt.</p> <p>b. zich medeverantwoordelijk voelen voor het recht op ontplooiing en het welbevinden van anderen.</p> <p>Te denken valt aan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • opkomen voor de veiligheid van anderen: elk kind heeft recht op bescherming onder andere tegen mishandeling (zie Kinderrechtenverdrag, artikel 19; De Nederlandse Grondwet, artikel 11); • meewerken aan een klimaat waarin anderen vrij hun gedachten kunnen vormen en hun mening kunnen uiten over zaken die hen aangaan (zie Kinderrechtenverdrag artikelen 12 t/m 14). <p>3. Met anderen samenwerken ongeacht groepsidentiteit (zie verder: de zich inlevende mens, doelstelling 3).</p>

<p>(C. IDENTITEIT)</p> <p>VAARDIGHEDEN</p>	<p>DE ZICH INLEVENDE MENS</p> <p><i>INLEIDING</i></p> <p><i>Het gaat hier om rolnemingsvaardigheden (je kunnen inleven in anderen) vanuit een besef van de eigen (in ontwikkeling zijnde) identiteit. De zich inlevende mens heeft de capaciteit zich respectvol in te leven in anderen zonder daarbij zijn zelfrespect uit het oog te verliezen.</i></p> <p>DOELSTELLINGEN</p> <p>De leerling kan:</p> <p>1. Een aantal essentiële rolnemings-/inlevingsvaardigheden ontwikkelen die te maken hebben met het leven in een samenleving die door diversiteit wordt gekenmerkt:</p> <ul style="list-style-type: none"> • zich kunnen inleven in (in woord en gebaar gedane) uitingen van anderen; • reacties van anderen kunnen herkennen en inschatten; • cultuurgebonden verschillen tussen mensen kunnen herkennen; • vragen kunnen stellen om achter behoeften / wensen van anderen te komen. <p>2. De in doelstelling 1 genoemde vaardigheden ontwikkelen vanuit respect voor de eigen persoonlijkheid en identiteit:</p> <ul style="list-style-type: none"> • eigen gedachten en gevoelens in woord en gebaar duidelijk kunnen maken; • indien nodig aan anderen duidelijk kunnen maken dat je wenst serieus te worden genomen; • kunnen reflecteren op je eigen gedrag en dat van anderen. <p>3. Met anderen samenwerken op basis van persoonlijke/individuele capaciteiten.</p> <p>Dit houdt onder meer in dat hij anderen kan benaderen als persoonlijkheid / individu in plaats van als lid van een (etnische) groep.</p> <p>4. Verschillen en overeenkomsten tussen mensen zien en waarderen.</p> <p>5. In concrete situaties discriminatie en uitsluiting herkennen (zie verder: de verantwoordelijke mens, doelstelling 2b).</p>
--	---

(C. IDENTITEIT)	DE CULTUREEL GELETTERDE MENS
KENNIS	<p data-bbox="555 315 683 353"><i>INLEIDING</i></p> <p data-bbox="555 387 1370 689"><i>Het gaat hier om het verwerven van inzicht in het karakter van de multiculturele samenleving die Nederland is. Mensen en groepen hebben het recht een eigen identiteit te hebben en uiten in een samenleving die wordt gekenmerkt door verscheidenheid. De Nederlandse Grondwet en het democratisch bestel maken de vrijheid van verschillende (sub)culturen in een multiculturele samenleving mogelijk. Rechten op de beleving van de eigen identiteit van mensen en groepen in multiculturele samenlevingen zijn in mensenrechtenverdragen vastgelegd, bijvoorbeeld in het Kinderrechtenverdrag, artikel 30:</i></p> <p data-bbox="555 696 1307 831">Voor de basisschoolleerling gaat het om inleidende kennis en inzichten in het karakter van de Nederlandse multiculturele samenleving en de diversiteit aan opvattingen, levenshoudingen, gewoonten, gebruiken en gedragingen hierin.</p> <p data-bbox="555 869 778 907">DOELSTELLINGEN</p> <p data-bbox="555 936 866 974">De leerling heeft inzicht in:</p> <ol data-bbox="555 1010 1361 1518" style="list-style-type: none"> <li data-bbox="555 1010 1361 1182">1. Hoofdzaken over geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen (kerndoel 38). Daarbij weten de leerlingen dat er meerdere 'waarheden' bestaan en dat je verscheidenheid (pluriformiteit) als een vorm van culturele rijkdom kunt zien. <li data-bbox="555 1218 1361 1352">2. Rechten van het kind om een eigen identiteit te ontplooiën. (Zie Kinderrechtenverdrag, onder andere artikel 8.) Daarbij begint hij het besef te ontwikkelen van het belang van socialisatieprocessen bij identiteitsvorming. <li data-bbox="555 1388 1361 1518">3. Het gegeven dat mensen- en kinderrechten voor iedereen gelden ongeacht ras, huidskleur, geslacht, taal, godsdienst, politieke of andere overtuiging, etnische of maatschappelijke afkomst, welstand of handicap (Kinderrechtenverdrag, artikel 2).

Bijlage leerplanvoorstel voor de onderbouw voortgezet onderwijs

LEERPLANVOORSTEL ACTIEF BURGERSCHAP, SOCIALE INTEGRATIE EN MENSENRECHTEN VOOR DE ONDERBOUW VOORTGEZET ONDERWIJS

DOMEIN A. DEMOCRATIE

(A. DEMOCRATIE)	DE OPLOSSINGSGERICHTE MENS
HOUDINGEN	<p>INLEIDING</p> <p><i>In dit domein staat het bewust omgaan met de verhouding tussen individuele en algemene belangen centraal. Omdat democratie het vrije spel van verscheidenheid aan belangen en opvattingen met zich meebrengt, is het op vreedzame wijze oplossen van conflicten een bestaansvoorwaarde voor het behoud van de democratie. Daarbij is het waarderen en respecteren van anderen en hun opvattingen een essentiële grondhouding. Dit staat duidelijk verwoord in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens: "Alle mensen worden vrij en gelijk in waardigheid en rechten geboren. Zij zijn begiftigd met verstand en geweten, en behoren zich tegenover elkaar in een geest van broederschap te gedragen".</i></p> <p>Het gaat hier om een houding van het nemen van verantwoordelijkheid voor een klimaat van respect en gelijkwaardigheid, waarin iedereen zich vrij kan uiten en veilig voelt.</p> <p>DOELSTELLINGEN</p> <p>De leerling wil:</p> <p>1. Conflicten zo bevredigend mogelijk oplossen zonder gebruik te maken van geweld.</p> <p>Daartoe wil hij:</p> <ul style="list-style-type: none"> • weten wat de ander wil; • rekening houden met wat de ander wil; • erkennen dat de ander evenveel recht heeft op eigen opvattingen en respect als hijzelf; • bewustzijn ontwikkelen ten aanzien van het omgaan met de verhouding tussen individuele en algemene belangen. <p>Daarbij ziet hij in dat niet alleen zijn eigen belang telt, maar ook dat van de groep, klas en school.</p> <p>2. In zijn dagelijkse handelen opkomen voor een klimaat van respect en veiligheid, waarin iedereen zich vrij kan uiten en veilig voelt. (zie ook: de zich informerende mens, doelstelling 7).</p>

	<p>3. Het besef ontwikkelen dat ieder mens, ook zij die niet het staatsburgerschap bezitten, bepaalde onvervreembare rechten heeft .</p> <p>4. De rol van gezagsdragers, waaronder politie, justitie en onderwijsgeevenden, bij het oplossen van conflicten respecteren.</p> <p>5. Reflecteren op zijn handelen, denken en voelen ten aanzien van het in de bovenstaande doelstellingen genoemde.</p>
--	--

<p>(A. DEMOCRATIE)</p> <p>VAARDIGHEDEN</p>	<p>DE ZICH INFORMERENDE MENS</p> <p><i>INLEIDING</i></p> <p><i>In een democratie mogen mensen vrij, zelfstandig en kritisch oordelen. Zij doen dit op basis van informatie uit verschillende bronnen die echter op hun juiste waarde moeten worden geschat. Het hebben van een eigen oordeel wil niet zeggen dat zomaar wat kan worden geroepen en gedaan zonder daarvoor verantwoording af te leggen. Het gaat om een verantwoorde en redelijke standpuntbepaling die met anderen kan worden gecommuniceerd en eventueel bijgesteld. De leerling dient zich ervan bewust te zijn dat aan de vrijheden om zich te informeren en zijn mening te uiten essentiële mensenrechten ten grondslag liggen die de overheid dient te handhaven.</i></p> <p>DOELSTELLINGEN</p> <p>De leerling kan:</p> <p>1. Bronnen kritisch op hun herkomst beoordelen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • van wie is de bron afkomstig? • wat zijn de doelstellingen van de auteur(s) / uitgever(s)? <p>2. Informatie verwerven en verwerken. Hij kan informatie verzamelen en ordenen uit mondelinge, schriftelijke en visuele bronnen op:</p> <ul style="list-style-type: none"> • vraagstellingen; • feiten en meningen; • hoofd- en bijzaken. <p>3. Informatie, eigen conclusies en opvattingen met anderen communiceren (zie ook: de sociaal- communicatieve mens, doelstelling 1):</p> <ul style="list-style-type: none"> • standpunten, meningen en conclusies mondeling en schriftelijk helder en bondig toelichten (kunnen verwoorden wat je denkt, bedoelt en wilt); • duidelijk maken of hij wil informeren, opiniëren of beide; • informatie aan anderen vragen (kunnen vragen wat de ander denkt, wil en bedoelt); • goed luisteren naar meningen en opvattingen van anderen en een reactie geven (kunnen interpreteren van en reageren op wat de ander denkt, wil en bedoelt). <p>4. Accepteren dat zijn opvattingen niet altijd zullen worden gedeeld (kunnen incasseren).</p> <p>5. Tijdens het realiseren van de bovengenoemde doelstellingen de verantwoordelijkheid nemen geen informatie te verspreiden met het vooropgezette doel om anderen in hun rechten te beperken of in hun integriteit te schaden (zie onder andere Kinderrechtenverdrag, artikel 13).</p>
--	--

6. Reflecteren op zijn eigen opvattingen en houdingen naar aanleiding van gesprekken met anderen en daaruit conclusies trekken.

Daarbij kan hij onder andere:

- reflecteren op strategieën om conflicten op te lossen;
- eigen opvattingen en houdingen, indien nodig, bijstellen.

7. De relevantie van democratie, rechtsstaat en mensenrechten voor zijn eigen leven beargumenteren (zie verder: de democratisch geletterde mens, doelstellingen 2 t/m 4).

8. Zich voorstellingen maken van het leven in een land waarin mensenrechten niet worden nageleefd.

<p>(A. DEMOCRATIE)</p> <p>KENNIS</p>	<p>DE DEMOCRATISCH GELETTERDE MENS</p> <p><i>INLEIDING</i></p> <p><i>Bij democratische geletterdheid gaat het om de vraag wat de essenties zijn van het Nederlandse democratische bestel, de rechtsstaat en de mensenrechten die daaraan ten grondslag liggen. Een democratie moet steeds weer worden vormgegeven door de mensen die er deel van uitmaken. Deze mensen hebben rechten en plichten.</i></p> <p>Om de waarde te kunnen begrijpen van wat het is om vrij, verantwoordelijk en veilig met elkaar samen te leven, zijn kennis van de essenties van democratie, rechtsstaat en de daaraan ten grondslag liggende mensenrechten essentiële voorwaarden, evenals wat het inhoudt om in een dictatuur te leven.</p> <p>DOELSTELLINGEN</p> <p>De leerling heeft inzicht in:</p> <p>1. Het verschijnsel dat er in een democratie een verscheidenheid aan opvattingen is en dat er verschillende manieren zijn om conflicten op te lossen: vreedzaam en gewelddadig.</p> <p>2. De betekenis van en enkele passages uit de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, het Kinderrechtenverdrag en de Nederlandse Grondwet.</p> <p>De sleutelbegrippen zijn hier:</p> <ul style="list-style-type: none"> • bescherming tegen geweld en discriminatie (UVRM, artikel 3; Kinderrechtenverdrag, onder andere artikelen 2, 19; De Nederlandse Grondwet, onder andere artikelen 1, 11); • recht op vrije mening, vereniging en vergadering (UVRM, artikelen 18 t/m 20; Kinderrechtenverdrag, artikelen 12 t/m 15; de Nederlandse Grondwet, artikelen 6/m 9). <p>Zie verder:</p> <ul style="list-style-type: none"> • de sociaal geletterde mens, doelstelling 5; • de verantwoordelijke mens, doelstelling 2. <p>3. Enkele hoofdlijnen van het Nederlandse politieke bestel</p> <p>Het gaat er hier vooral om hoe Nederland op landelijk en gemeentelijk niveau wordt bestuurd. De sleutelbegrippen zijn hier:</p> <ul style="list-style-type: none"> • parlementaire democratie; • rechtsstaat; • macht, regels, gezag en bestuur. <p>Daarbij is een kerninzicht dat in een democratie besluiten met een meerderheid van stemmen worden genomen waarbij rekening wordt gehouden met de minderheid.</p> <p>4. De relatie burger - staat op het gebied van rechten en plichten</p> <p>De sleutelbegrippen zijn hier: medeverantwoordelijkheid, rechten en plichten.</p>
--	---

	<p>Het gaat hierbij in ieder geval om het volgende:</p> <ul style="list-style-type: none"> • de essentie van de rechtsstaat: de overheid is in het uitoefenen van macht gebonden aan heldere vooraf opgestelde regels; • de morele plicht van de burger om zich waar mensenrechten worden gerespecteerd, zich te houden aan de wetten die de moraal, openbare orde en algemeen welzijn in een democratische samenleving mogelijk maken (UVRM, artikel 29, lid 2). <p>5. Enkele hoofdzaken van de Europese staatsinrichting</p> <p>Te denken valt aan de rol van de Europese Commissie en het Europees Parlement en de overdracht van nationale bevoegdheden aan de Europese organen. De sleutelbegrippen zijn hier:</p> <ul style="list-style-type: none"> • de Europese Unie; • vrij verkeer van personen, goederen, arbeid en kapitaal. <p>6. Enkele voorbeelden op mondiaal niveau van gevolgen van het niet naleven van klassieke en politieke rechten voor het dagelijks leven van mensen.</p> <p>7. De rol van de Verenigde Naties in vraagstukken van internationale vrede en veiligheid.</p> <p>Daarbij kan ook verband kan worden gelegd met het idee van wereldburgerschap.</p>
--	--

DOMEIN B. PARTICIPATIE

(B. PARTICIPATIE)	DE ACTIEVE MENS
HOUDINGEN	<p><i>INLEIDING</i></p> <p><i>De actieve mens maakt niet alleen gebruik van de kansen die een democratische samenleving hem biedt, maar vraagt zich ook af wat hij voor deze samenleving kan doen om haar kwaliteit te verbeteren. Het gaat hier om een innerlijke beleving van artikel 29 (lid 1) van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens: iedereen heeft plichten tegenover de samenleving die de ontplooiing van zijn persoonlijkheid mogelijk maakt.</i></p> <p>Van de onderbouw VO-leerling mag worden verwacht dat hij een positieve bijdrage levert aan een goed leefklimaat in de school en de directe omgeving, zowel in sociaal als ruimtelijk opzicht.</p> <p>DOELSTELLINGEN</p> <p>De leerling wil:</p> <p>1. Vanuit betrokkenheid een positieve bijdrage leveren en 'samen werken' aan een sociaal en ruimtelijk stimulerende en aangename leef- en leeromgeving in de school en de directe omgeving.</p> <p>Daartoe wil hij:</p> <ul style="list-style-type: none"> • een bijdrage leveren aan organisatorische activiteiten ter bevordering van een positief leefklimaat op school; • in groepswork de afgesproken / toebedeelde rollen en taken uitvoeren en een bijdrage leveren aan een goede sfeer; • zorg dragen voor een nette klas, school en schoolomgeving; • participeren in leefbaarheidsinitiatieven. <p>2. Bij conflicten die zich in leefbaarheid vraagstukken voordoen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • de wensen van verschillende partijen zo veel/dicht mogelijk bij elkaar brengen; • elkaar aanspreken op gedrag. <p>3. In zijn gedrag opkomen voor een sfeer van non-discriminatie in sociale contacten in en buiten school.</p> <p>4. Zich inzetten voor een maatschappelijk nut.</p> <p>Te denken valt aan: stage, goede doelen, vrijwilligerswerk.</p>

<p>(B. PARTICIPATIE)</p> <p>VAARDIGHEDEN</p>	<p>DE SOCIAAL-COMMUNICATIEVE MENS</p> <p><i>INLEIDING</i></p> <p><i>Om een bijdrage te kunnen leveren aan een leefbare samenleving zijn sociaal-communicatieve vaardigheden en het naleven van fundamentele mensenrechten essentieel.</i></p> <p><i>Van de onderbouw VO-leerling mag worden verwacht dat hij zijn meningen, gedragingen en bijdragen aan het leefklimaat op school met anderen kan communiceren.</i></p> <p><i>Elke leerling heeft in een democratische samenleving het recht zichzelf te zijn. Maar hij heeft tevens de taak om een sociaal mens te zijn: met anderen (samen) te kunnen leven. Daarbij spelen naast communicatieve vaardigheden, de ontplooiing van organisatorische vaardigheden, een initiatiefrijke houding en het nemen van verantwoordelijkheid voor de naleving van mensenrechten een belangrijke rol.</i></p> <p>DOELSTELLINGEN</p> <p>De leerling kan:</p> <p>1. Basale communicatieve vaardigheden toepassen. Daarbij kan hij:</p> <ul style="list-style-type: none"> • luisteren naar anderen; <ul style="list-style-type: none"> - het non-verbaal gedrag en spreekdoel van anderen inschatten; - de boodschappen van anderen inschatten en verwerken; • kritiek geven en ontvangen; • complimenten / instemming geven en ontvangen; • eigen opvattingen overbrengen: daarbij kan hij woorden ondersteunen met non-verbaal gedrag; • in de communicatie met elkaar een onderscheid maken tussen formele en informele situaties. <p>(Zie ook: de zich informerende mens, doelstellingen 3 en 4.)</p> <p>2. Reflecteren op zijn vormen van face to face, mondelinge en schriftelijke communicatie, onder andere via het internet.</p> <p>3. Een bijdrage leveren aan het maken en uitvoeren van afspraken en regels. Te denken valt aan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • inhoudelijke voorstellen kunnen doen over het leefklimaat in school en klas; • kunnen deelnemen aan besluitvormingsprocessen over bijvoorbeeld: hoe groepswork uit te voeren; hoe de klas, school en schoolomgeving netjes te houden; waar 'klassenuitjes' naar toe gaan. <p>Daarbij kunnen de leerlingen gemaakte afspraken nakomen en, indien nodig, compromissen sluiten.</p>
--	---

4. Zijn rechten op vereniging en vergadering (zie Kinderrechtenverdrag, artikel 15) **toepassen om initiatieven te nemen en organisatorische taken uit te voeren op het gebied van leefbaarheid in de klas en school.**

Te denken valt aan:

- medeverantwoordelijkheid dragen voor organisatorische activiteiten als: sportdagen, sponsorlopen, inzamelacties, museumbezoek, sinterklaas en kerst;
- inhoudelijke en organisatorische inbreng in schoolkrant, leerlingenraad, opstellen van klas en/of schoolregels.

5. De relevantie van sociaal-economische mensenrechten voor zijn eigen leven en de participatie in de Nederlandse samenleving typeren en bediscussiëren (zie verder: de sociaal-geletterde mens, doelstellingen 5 en 6).

<p>(B. PARTICIPATIE)</p> <p>KENNIS</p>	<p>DE SOCIAAL GELETTERDE MENS</p> <p><i>INLEIDING</i></p> <p>Het gaat hier om een verkenning van hoe mensen op positieve wijze met elkaar kunnen communiceren en wat mensen in hun sociaal gedrag drijft.</p> <p><i>Deze kennis is geen doel op zich, maar hulpmiddel om sociaal vaardig te kunnen communiceren en de wil om mee te werken aan een plezierige en stimulerende leefomgeving. Daarbij is de leerling zich ervan bewust dat hij het recht heeft op een actieve deelname aan het gemeenschapsleven.</i></p> <p>DOELSTELLINGEN</p> <p>De leerling heeft inzicht in:</p> <p>1. Enkele kenmerken van mogelijke vormen van communicatie.</p> <p>Het sleutelbegrip is hier: communicatie.</p> <p>Het gaat om aspecten van communicatie als: actief luisteren, afgeven en ontvangen van non-verbale boodschappen, zich inleven in anderen, uiten van eigenheid, hanteren van fatsoensnormen, blij geven van respect en gevoel voor verscheidenheid.</p> <p>2. Wat mensen drijft in hun omgang met elkaar.</p> <p>Het sleutelbegrip is hier: motieven</p> <p>3. Gedeelde en verschillende rollen, taken, posities en verantwoordelijkheden van mensen op school.</p> <p>De sleutelbegrippen zijn: rollen, taken, posities, verantwoordelijkheden.</p> <p>4. Het werk van organisaties die zich de solidariteit met de medemens, zowel hier als elders, ten doel stellen.</p> <p>5. Het belang van een aantal sociaal-economische mensen- en kinderrechten die in de UVRM, het Kinderrechtenverdrag en de Nederlandse Grondwet zijn geformuleerd.</p> <p>Te denken valt aan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • voldoende en goede voeding, sanitaire voorzieningen, kleding, huisvesting en schoon drinkwater; • sociale zekerheid, menswaardige arbeidsomstandigheden, onderwijs, gezondheidszorg en een goed milieu; <p>(zie: UVRM, artikelen 22 t/m 25; Kinderrechtenverdrag, artikelen 24, 26, 27; de Nederlandse Grondwet, artikelen 19 t/m 21).</p> <p>6. Enkele voorbeelden op mondiaal niveau van gevolgen van het niet naleven of kunnen voldoen aan sociaal-economische rechten voor het dagelijks leven van mensen.</p>
--	---

DOMEIN C. IDENTITEIT

(C. IDENTITEIT)	DE VERANTWOORDELIJKE MENS
HOUDINGEN	<p data-bbox="560 383 687 416"><i>INLEIDING</i></p> <p data-bbox="560 454 1369 555"><i>Het gaat hier om de mentale integratie in de Nederlandse samenleving met behoud van eigenheid. Centraal staan het uitoefenen van de menselijke waardigheid en gelijke behandeling voor iedereen.</i></p> <p data-bbox="560 557 1380 831"><i>De leerling laat in zijn gedrag zien dat hij bereid is zich actief in de culturen, opvattingen en gewoonten van anderen te verdiepen zonder de eigen identiteit uit het oog te verliezen. Hij is bereid persoonlijk contacten te leggen met mensen van andere culturele en sociale achtergronden. Daarnaast wil hij zich mentaal in de Nederlandse samenleving integreren, wat met zich meebrengt: het zich eigen maken van algemeen aanvaarde waarden en normen op het gebied van vrijheid, gelijkwaardigheid en wederzijds respect.</i></p> <p data-bbox="560 869 783 902">DOELSTELLINGEN</p> <p data-bbox="560 938 735 972">De leerling wil:</p> <p data-bbox="560 1008 1273 1041">1. Een serieuze en respectvolle dialoog met anderen aangaan.</p> <ul data-bbox="560 1043 1369 1420" style="list-style-type: none"><li data-bbox="560 1043 1369 1111">• Hij is bereid open te staan voor opvattingen, gewoonten, gebruiken en gedragingen van anderen. <li data-bbox="560 1113 1369 1249">• Hij is bereid actief de grenzen van zijn eigen tolerantie te verkennen. Naast willen weten wat de ander wil en waarom hij dit wil, ook willen weten wat hij zelf wil en waarom. Hij schuwt de geweldloze confrontatie vanuit de eigen identiteit niet. <li data-bbox="560 1252 1369 1352">• Hij heeft inzicht in de botsing van bepaalde rechten (bijvoorbeeld de godsdienstvrijheid en de vrijheid van meningsuiting) en de weging die daarbij nodig is. <li data-bbox="560 1355 1369 1420">• Hij is bereid de eigen opvattingen te spiegelen aan bestaande wetten, regels en rechten. <p data-bbox="560 1456 975 1489">2. Werken aan de eigen ontplooiing.</p> <p data-bbox="560 1491 1369 1697">Daarbij maakt hij onder meer gebruik van het recht op onderwijs en deelname aan het sociale en culturele leven in Nederland (zie Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, artikelen 26, 27; Kinderrechtenverdrag, artikelen 28, 31). De leerlingen kunnen tevens aangeven wat er met het leven van jongeren kan gebeuren als het recht op onderwijs ontbreekt.</p> <p data-bbox="560 1733 1369 1800">3. Zich medeverantwoordelijk voelen voor het recht op ontplooiing en het welbevinden van anderen.</p> <p data-bbox="560 1803 775 1836">Te denken valt aan:</p> <p data-bbox="560 1839 1369 2007">Opkomen voor de veiligheid van anderen. Elk kind heeft recht op bescherming, onder andere tegen mishandeling (Kinderrechtenverdrag, artikel 19)- meewerken aan een klimaat waarin anderen vrij hun gedachten kunnen vormen en hun mening kunnen uiten over zaken die hen aangaan (Kinderrechtenverdrag, artikelen 12 t/m 15).</p>

	<p>Daarbij handelt hij vanuit het besef dat iedereen het recht op een eigen identiteit heeft (zie verder de cultureel geletterde mens, doelstellingen 2 en 3).</p> <p>4. Met anderen samenwerken ongeacht groepsidentiteit.</p> <p>5. Zich zowel aan bestaande regels (bijvoorbeeld gedragsregels op school) aanpassen als meewerken aan, indien nodig, verandering van bestaande regels.</p>
--	---

<p>(C. IDENTITEIT)</p> <p>VAARDIGHEDEN</p>	<p>DE ZICH INLEVENDE MENS</p> <p><i>INLEIDING</i></p> <p><i>Het gaat hier om rolnemingsvaardigheden (je kunnen inleven in anderen) vanuit een besef van de eigen (in ontwikkeling zijnde) identiteit. De zich inlevende mens heeft de capaciteit zich respectvol in te leven in anderen zonder daarbij zijn zelfrespect uit het oog te verliezen. Het mondiale perspectief is hier dat hij zich probeert in te leven in anderen waar ook ter wereld aan wie het recht op de ontwikkeling van een eigen identiteit wordt ontzegd.</i></p> <p>DOELSTELLINGEN</p> <p>De leerling kan:</p> <p>1. Een aantal essentiële rolnemings-/inlevingsvaardigheden ontwikkelen die te maken hebben met het leven in een samenleving die door diversiteit wordt gekenmerkt:</p> <ul style="list-style-type: none"> • zich kunnen inleven in (in woord en gebaar gedane) uitingen van anderen; • reacties van anderen kunnen herkennen en inschatten; • cultuur gebonden verschillen tussen mensen kunnen herkennen en benoemen. Daarbij kan hij verschillen en overeenkomsten tussen mensen zien en waarderen; • vragen kunnen stellen om achter behoeften / wensen van anderen te komen; • in concrete situaties uitsluiting en discriminatie herkennen. <p>2. De in doelstelling 1 genoemde vaardigheden ontwikkelen vanuit respect voor de eigen persoonlijkheid en identiteit.</p> <ul style="list-style-type: none"> • eigen gedachten en gevoelens in woord en gebaar duidelijk kunnen maken; • indien nodig aan anderen duidelijk kunnen maken dat je wenst serieus te worden genomen; • kunnen reflecteren op zowel de eigen opvattingen en gedragingen als die van anderen. <p>3. Met anderen samenwerken op basis van en met respect voor persoonlijke/individuele capaciteiten.</p> <p>Dit houdt onder meer in dat hij:</p> <ul style="list-style-type: none"> • anderen kan benaderen als persoonlijkheid/individu in plaats van als lid van een (etnische) groep; • inzicht heeft in de rechten van gehandicapten op ontplooiing en deelname aan het sociaal-culturele leven (zie Kinderrechtenverdrag, artikel 23). <p>4. Zich inleven in situaties waarin mensen hun recht op (de ontwikkeling van) een eigen identiteit wordt ontzegd.</p>
--	---

<p>(C. IDENTITEIT)</p> <p>KENNIS</p>	<p>DE CULTUREEL GELETTERDE MENS</p> <p><i>INLEIDING</i></p> <p><i>Het gaat hier om het verwerven van inzicht in het karakter van de multiculturele en pluriforme samenleving die Nederland is. Mensen en groepen hebben het recht een eigen identiteit te hebben en uiten in een samenleving die wordt gekenmerkt door verscheidenheid. De Nederlandse Grondwet en het democratisch bestel maken de vrijheid van verschillende (sub)culturen in een multiculturele samenleving mogelijk. Rechten op de beleving van de eigen identiteit van groepen in de multiculturele en pluriforme samenleving zijn in mensenrechtenverdragen vastgelegd, bijvoorbeeld in het Kinderrechtenverdrag, artikel 30.</i></p> <p>Voor de onderbouw VO-leerling gaat het om basiskennis en -inzichten in het karakter van de Nederlandse multiculturele samenleving en de diversiteit aan opvattingen, levenshoudingen, gewoonten, gebruiken en gedragingen hierin.</p> <p><i>Centraal staat het beginsel van de menselijke waardigheid. De cultureel geletterde mens heeft oog voor het mondiale perspectief, bijvoorbeeld wat het betekent te leven in een samenleving waarin de genoemde rechten worden geschonden. Ook de historische context is belangrijk, wat duidelijk is te illustreren aan de hand van voorbeelden uit de geschiedenis van kolonialisme, imperialisme, nationaalsocialisme en communisme.</i></p> <p>DOELSTELLINGEN</p> <p>De leerling heeft inzicht in:</p> <p>1. Enkele basiskenmerken van de Nederlandse multiculturele en pluriforme samenleving, waaronder:</p> <ul style="list-style-type: none"> • de diversiteit aan etnische groepen, religies, levensbeschouwingen, waarden, normen, gewoonten en gebruiken; • het recht op een eigen identiteit voor personen en groepen; • de historische dimensies van de multiculturele samenleving en pluriformiteit in Nederland; • hoe in een multiculturele en pluriforme samenleving kan worden omgegaan met vooroordelen en discriminatie: respect, identiteit, overtuiging, tolerantie en intolerantie, waarden en normen. <p>Daarbij weten de leerlingen dat er meerdere 'waarheden' bestaan en dat je verscheidenheid (pluriformiteit) als een vorm van culturele rijkdom kunt zien.</p> <p>2. Het belang van zijn socialisatieprocessen bij identiteitsvorming.</p> <p>Daarbij heeft hij tevens inzicht in mensen- en kinderrechten om een eigen identiteit te ontplooien (Kinderrechtenverdrag, art. 8).</p> <p>3. Het universele karakter van mensen- en kinderrechten: zij gelden voor iedereen ongeacht ras, huidskleur, geslacht, taal, godsdienst, politieke of andere overtuiging, etnische of maatschappelijke afkomst, welstand of handicap (Kinderrechtenverdrag, artikel 2, UVRM., artikel 2).</p> <p>4. Enkele voorbeelden op mondiaal niveau van gevolgen van het niet naleven van culturele rechten voor het dagelijks leven van mensen.</p>
--	---

Bijlage leerplanvoorstel voor de bovenbouw voortgezet onderwijs

LEERPLANVOORSTEL ACTIEF BURGERSCHAP, SOCIALE INTEGRATIE EN MENSENRECHTENEDUCATIE VOOR DE BOVENBOUW HAVO/VWO

Domein A. DEMOCRATIE

<p>(A. DEMOCRATIE)</p> <p>HOUDING</p>	<p>DE OPLOSSINGSGERICHTE MENS</p> <p><i>INLEIDING</i></p> <p><i>In dit domein staat het kernbeginsel van vrijheid en gelijkheid van ieder mens in de democratische rechtsstaat centraal. Democratie is het vrije spel van verscheidenheid aan belangen en opvattingen en het op vreedzame wijze oplossen van conflicten door bewust om te gaan met de verhouding tussen individuele en algemene belangen. Daarbij is het waarderen en respecteren van anderen en hun opvattingen een essentiële grondhouding. In de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens is dit verwoord als: "Alle mensen worden vrij en gelijk in waardigheid en rechten geboren. Zij zijn begiftigd met verstand en geweten, en behoren zich tegenover elkaar in een geest van broederschap te gedragen". Het gaat hier om de houding van het nemen van verantwoordelijkheid voor een klimaat van respect en gelijkwaardigheid, waarin iedereen zich vrij kan uiten en veilig voelt.</i></p> <p>DOELSTELLINGEN</p> <p>De leerling wil:</p> <p>1. Conflicten zo bevredigend mogelijk oplossen zonder gebruik te maken van geweld.</p> <p>Daarbij is hij bereid tot het sluiten van compromissen, meerderheidsstandpunten te aanvaarden en minderheidsstandpunten te respecteren.</p> <p>Om tot een oplossing van conflicten te komen wil de leerling:</p> <ul style="list-style-type: none"> • weten wat de ander wil; • wat de ander wil, overwegen en in zijn eigen opvattingen betrekken; • andere opvattingen accepteren als een recht dat even groot is als dat hij zelf ook eigen opvattingen heeft; • verschillende belangen wegen en nadenken over oplossingen die bevredigend zijn voor alle partijen. <p>2. In zijn dagelijks handelen opkomen voor kernwaarden van de democratie en rechtsstaat: vrijheid, gelijkwaardigheid, veiligheid en solidariteit, zowel in Nederland als de rest van de wereld (zie verder: de democratisch geletterde mens, doelstelling 2).</p>
---------------------------------------	--

	<p>3. Het besef ontwikkelen dat ieder mens, ook zij die niet het staatsburgerschap bezitten, bepaalde onvervreembare rechten heeft.</p> <p>4. Reflecteren op het eigen handelen, denken en voelen ten aanzien van het in bovenstaande doelstellingen genoemde.</p>
--	--

<p>(A. DEMOCRATIE)</p> <p>VAARDIGHEID</p>	<p>DE ZICH INFORMERENDE MENS</p> <p><i>INLEIDING</i></p> <p>Het gaat hier om een verantwoorde en transparante (voor anderen te volgen en begrijpelijke) standpuntbepaling. <i>We leven in een democratie met een verscheidenheid aan opvattingen. In een democratie gaan we ervan uit dat mensen vrij, zelfstandig en kritisch mogen oordelen. Dit is vastgelegd in het recht op vrije meningsuiting, dat de overheid dient te handhaven. Het is daarbij belangrijk dat het komen tot en overbrengen van opvattingen aan enkele basisvoorwaarden voldoen. Het gaat hier om mondig en redelijk burgerschap, waarin communicatie over opvattingen (zowel mondeling als schriftelijk) centraal staat.</i> <i>De leerling dient zich ervan bewust te zijn dat aan de vrijheden om zich te informeren en zijn mening te uiten essentiële mensenrechten ten grondslag liggen.</i></p> <p>DOELSTELLINGEN</p> <p>De leerling kan:</p> <p>1. Het recht om in vrijheid informatie te zoeken, ontvangen, verspreiden en met anderen te communiceren in praktijk brengen.</p> <p>2. Standpunten die hij inneemt tegenover anderen verantwoorden:</p> <ul style="list-style-type: none"> • verantwoord op welke informatie/bronnen zijn opvattingen berusten; • bronnen verzamelen, selecteren en toetsen op betrouwbaarheid; • zijn wijze van redeneren en bewijsvoering verantwoorden; • de verschillende argumenten die hij heeft afgewogen om tot zijn standpunt te komen verantwoorden. <p>3. Standpunten die hij inneemt aan anderen overbrengen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • duidelijk maken of hij wil informeren, opiniëren of beide; • krachtig en helder betogen vanuit de kern(en) van wat hij wil zeggen: de leerling kan argumenteren en overtuigen; • er blijk van geven dat hij weet dat er (een verscheidenheid aan) opvattingen (kan) bestaan ten aanzien van het standpunt dat hij inneemt. <p>4. Standpunten die hij inneemt vanuit een open houding met anderen bediscussiëren:</p> <ul style="list-style-type: none"> • bijdragen van anderen serieus nemen, argumenten pro en contra afwegen en bespreekbaar maken; • in discussies met anderen aangeven waarom hij zijn standpunt wel of niet bijstelt of nuanceert. <p>5. Tijdens het realiseren van de onder 1 t/m 4 genoemde aspecten de verantwoordelijkheid nemen geen informatie te verspreiden met het vooropgezette doel om anderen in hun rechten te beperken of hun integriteit te schaden (zie onder andere Kinderrechtenverdrag, artikel 13).</p>
---	--

	<p>6. Reflecteren op zijn eigen opvattingen naar aanleiding van discussies met / luisteren naar anderen.</p> <p>7. Accepteren dat zijn opvattingen niet altijd gedeeld zullen worden (kunnen incasseren).</p> <p>8. De relevantie van democratie, rechtsstaat en mensenrechten voor zijn eigen leven beargumenteren (zie verder: de cultureel geletterde mens, doelstelling 2).</p> <p>9. Op basis van argumenten bediscussiëren wat het betekent te leven in een land waarin de principes van democratie, rechtsstaat en mensenrechten niet worden nageleefd (zie verder de democratisch geletterde mens, doelstelling 2).</p>
--	---

(A. DEMOCRATIE)	DE DEMOCRATISCH GELETTERDE MENS
KENNIS / INZICHT	<p><i>INLEIDING</i></p> <p><i>Bij democratische geletterdheid gaat het om de vraag wat de essenties zijn van democratie en rechtsstaat, en de mensenrechten die hieraan ten grondslag liggen.</i></p> <p><i>Bij het samenleven in een democratie horen, naast de in de grondwet en mensenrechtenverdragen vastgelegde vrijheden en rechten, ook het leven met plichten en dilemma's.</i></p> <p><i>De samenleving verkeert in een doorlopend proces van verandering en daarmee ook het praktische functioneren van de democratie.</i></p> <p>Een democratie moet steeds weer door burgers worden vormgegeven. In dit proces speelt naast het willen en kunnen hanteren van diversiteit en conflicten met behoud van de menselijke waardigheid voor iedereen, kennis van en inzicht in wezenlijke kenmerken van de democratie en rechtsstaat en de daaraan ten grondslag liggende mensenrechten een belangrijke rol.</p> <p>DOELSTELLINGEN</p> <p>De leerling heeft inzicht in:</p> <p>1. Het doorlopende proces van verandering waarin de maatschappij en de samenleving, en daarmee de democratie, zich bevinden.</p> <p>Het gaat hier om het inzicht dat sociale, economische, politieke en culturele veranderingen in het verleden hebben geleid tot veranderingen in politieke verhoudingen en opvattingen en soms tot grondwetswijzigingen, en dat dit in de toekomst ook zo kan zijn. Te denken valt aan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • de grondwetswijzigingen van 1917 en 1922: algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen; • de grondwetswijziging van 1983: bescherming van burgers tegen discriminatie; onaantastbaarheid van de persoonlijke levenssfeer en het menselijk lichaam; sociale grondrechten op het gebied van werkgelegenheid, bestaanszekerheid en milieu; • de achtergronden van het ontstaan van de UVRM, het EVRM, het Kinderrechtenverdrag en de gevolgen daarvan. <p>2. Essentiële mensenrechten die aan democratie en rechtsstaat ten grondslag liggen.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Enkele mensenrechten die de basis vormen van democratisch samenleven zijn: vrijheid van informatie, meningsuiting, gedachte, geweten, godsdienst, vereniging en vergadering (zie onder andere EVRM, artikelen 9 t/m 11; Kinderrechtenverdrag, artikelen 12 t/m 15; UVRM, artikelen 18 t/m 20; de Nederlandse Grondwet, artikelen 6 t/m 9); • Enkele mensenrechten die ten grondslag liggen aan de rechtsstaat zijn: recht op een eerlijk proces en rechtsbijstand; bescherming door de wet; eerbiediging van privé-, gezins- en familielevens; onschendbaarheid van de persoon; vrijwaring van

foltering, onrechtmatige vrijheidsberoving, seksueel misbruik, kinderarbeid, slavernij en dwangarbeid (zie onder andere E.V.R.M., artikelen 3 t/m 8; Kinderrechtenverdrag, artikelen 16, 32, 34, 37, 40); U.V.R.M., artikelen 3 t/m 14; de Nederlandse Grondwet, artikelen 10 t/m 18).

Van belang hierbij zijn:

- het non-discriminatiebeginsel, dat bepaalt dat bovenvermelde rechten en vrijheden gelden voor alle inwoners (zie onder andere EVRM, artikel 14; Kinderrechtenverdrag, artikel 2; U.V.R.M., artikel 2; de Nederlandse Grondwet, artikel 1);
- de essentie van de rechtsstaat: de overheid is in het uitoefenen van macht gebonden aan heldere, kenbare, vooraf opgestelde regels;
- de trias politica, de rol van de onafhankelijke rechter in het respecteren van de rechten van burgers.

3. Kernelementen van het constitutionele bestel, zoals neergelegd in de Nederlandse Grondwet en het EVRM.

Het gaat hier om de passages / artikelen die betrekking hebben op:

- de grondrechten, zowel klassieke, de sociaal-economische als de culturele;
- de staatsinrichting van Nederland, in het bijzonder waar het de constitutionele monarchie en de parlementaire democratie betreft;
- het Europees Hof voor de Rechten van de Mens.

Daarbij kunnen leerlingen zich voorstellingen maken van het leven in een samenleving waarin grondrechten, democratie, rechtsstaat en de daaraan ten grondslag liggende mensenrechten niet of nauwelijks aanwezig zijn.

4. Waarom mensenrechten zijn vastgelegd in internationale verdragen en geacht worden universeel (voor iedereen geldend) en ondeelbaar (je kunt ze niet los van elkaar zien) te zijn (zie verder: de cultureel geletterde mens, doelstelling 3).

Het gaat hier in het bijzonder om: het Kinderrechtenverdrag, het Europese Verdrag voor de Rechten van de Mens en de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens.

5. Het principe dat niet alleen vrijheid en rechten, maar ook plichten en dilemma's horen bij het leven in een democratie.

6. De praktijk dat verscheidenheid aan opvattingen en conflict wezenskenmerken zijn van een democratie.

Het gaat hier om het inzicht dat door de diverse vrijheden op het gebied van meningsuiting er van een veelheid aan opvattingen sprake is en dat daarnaast verschillende groepen om de realisatie van hun vaak tegengestelde belangen strijden.

7. Waarom Nederland lid is van de Europese Unie en wat daarvan enkele consequenties zijn.

	<p>Te denken valt aan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • de verdeling van bevoegdheden tussen nationale en Europese organen en de samenwerking tussen deze niveaus; • het vrije verkeer van kapitaal, arbeid, goederen en personen. <p>8. Waarom de Verenigde Naties is opgericht en haar rol in vraagstukken van internationale vrede en veiligheid.</p> <p>Daarbij kan ook de relatie worden gelegd met het idee van wereldburgerschap.</p>
--	--

Domein B. PARTICIPATIE

(B. PARTICIPATIE)	DE ACTIEVE MENS
HOUDING	<p data-bbox="590 383 718 416">INLEIDING</p> <p data-bbox="590 454 1362 589"><i>De velden die op participatie betrekking hebben vormen het scharnier tussen de velden democratie en identiteit: vanuit eigenheid (van individuen en groepen) deelnemen aan de Nederlandse democratische samenleving, zowel kleinschalig als grootschalig.</i></p> <p data-bbox="590 591 1362 898"><i>Het gaat hier om het ontwikkelen van houdingen die essentieel zijn voor participatie in en betrokkenheid op de gemeenschappen waartoe de leerling behoort, van de school en de eigen leefomgevingen, via Nederland als democratische en pluriforme samenleving, Europa, tot op mondiaal niveau. Een belangrijk aspect is, dat van de Nederlandse burger gevraagd mag worden een bijdrage te leveren aan de kwaliteit van de samenleving waarin hij leeft en het wel en wee van anderen hierin, waaronder de rechten op bestaanszekerheid, persoonlijke ontplooiing en bescherming.</i></p> <p data-bbox="590 900 1362 1070"><i>Het gaat hier om een innerlijke beleving van artikel 29 (lid 1) van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens: iedereen heeft plichten tegenover de samenleving die de vrije en (voor zover in sociaal en maatschappelijk verkeer mogelijk is) volledige ontplooiing van zijn persoonlijkheid mogelijk maken (</i></p> <p data-bbox="590 1108 813 1142">DOELSTELLINGEN</p> <p data-bbox="590 1180 766 1214">De leerling wil:</p> <p data-bbox="590 1252 1362 1317">1. Vanuit betrokkenheid bij de samenleving en openbare ruimten waarin hij verkeert, de kwaliteit daarvan verhogen.</p> <p data-bbox="590 1355 861 1388">a. Sociale leefbaarheid:</p> <ul data-bbox="590 1391 1362 1697" style="list-style-type: none"> • actief solidariteit tonen voor behoeften en noden van anderen (onder andere zorg en armoede); • opkomen voor mensen die fysiek en/of geestelijk onrecht wordt aangedaan (onder andere pesten/intimideren, eenzaamheid/isolement); • bevorderen van een sfeer van non-discriminatie en opkomen voor het gelijkheidsbeginsel; • participeren in/initiatief nemen tot sociale activiteiten die leefbaarheid bevorderen. <p data-bbox="590 1736 973 1769">b. Fysiek-ruimtelijke leefbaarheid.</p> <p data-bbox="590 1771 1362 1870"><i>Het gaat hier om het vormgeven aan een nette omgeving met oog voor esthetische waarden. Behoeften zijn onder andere: creativiteit, mogelijkheden voor ontspanning, geborgenheid en veiligheid.</i></p> <p data-bbox="590 1908 1362 1942">2. Bij conflicten die zich in leefbaarheid vraagstukken voordoen:</p> <ul data-bbox="590 1944 1362 2042" style="list-style-type: none"> • de wensen van verschillende partijen zo veel/dicht mogelijk bij elkaar brengen; • elkaar aanspreken op gedrag.

	<p>3. Respecteren en erkennen dat er gezagsdragers (zoals politiemensen en onderwijsgeevenden) zijn die in hun dagelijkse werk verantwoordelijk zijn voor de uitvoering van (onderdelen van) de leefbaarheid in een democratische samenleving en rechtsstaat.</p> <p>4. Zich op de hoogte houden van ontwikkelingen en gebeurtenissen in de Nederlandse samenleving (in de eigen omgeving, regio en landelijk) en de rest van de wereld op het gebied van:</p> <ul style="list-style-type: none"> • de mogelijkheden voor eigen participatie; - welvaartsverdeling; • (on) mogelijkheden voor mensen om volwaardig in hun samenleving te participeren; • de invloed van politieke besluitvorming op het bovengenoemde.
--	---

(B. PARTICIPATIE)	DE SOCIAAL-COMMUNICATIEVE MENS
VAARDIGHEID	<p data-bbox="592 315 719 353"><i>INLEIDING</i></p> <p data-bbox="592 383 1370 517"><i>Participatie vraagt om inzicht in eigen wensen en doelen en die van anderen. Nodig zijn sociale vaardigheden zoals het uiten van de eigen mening, het meedoen aan onderhandelingen en het samenwerken in probleemoplossende creatieve processen.</i></p> <p data-bbox="592 524 1091 555"><i>Daarbij moet in het oog worden gehouden dat:</i></p> <ul data-bbox="592 562 1305 797" style="list-style-type: none"> <li data-bbox="592 562 1305 689">• <i>in het maatschappelijk verkeer (bijvoorbeeld in bedrijven, instellingen en ‘bestuursorganen’) van machtsongelijkheid/hiërarchie sprake is, gekoppeld aan (vaak gedelegeerde) verantwoordelijkheden;</i> <li data-bbox="592 696 1305 759">• <i>zonder regels waaraan iedereen geacht wordt zich te houden geordend samenleven niet mogelijk is;</i> <li data-bbox="592 766 1251 797">• <i>het naleven van fundamentele mensenrechten basaal is.</i> <p data-bbox="592 835 1329 931"><i>Bij participatie speelt, naast het ontplooiën van eigen rollen, initiatieven en standpunten, het ontwikkelen van gevoel voor posities, rollen en standpunten van anderen een belangrijke rol.</i></p> <p data-bbox="592 972 815 1003">DOELSTELLINGEN</p> <p data-bbox="592 1041 775 1072">De leerling kan:</p> <ol data-bbox="592 1111 1353 1917" style="list-style-type: none"> <li data-bbox="592 1111 1353 1346">1. Sociaal-communicatieve vaardigheden toepassen <ul data-bbox="592 1149 1353 1346" style="list-style-type: none"> <li data-bbox="592 1149 879 1180">• luisteren naar anderen; <li data-bbox="592 1187 927 1218">• kritiek geven en ontvangen; <li data-bbox="592 1225 1145 1256">• complimenten/instemming geven en ontvangen; <li data-bbox="592 1263 1310 1294">• verschillen in meningen en opvattingen benoemen en hanteren; <li data-bbox="592 1301 1353 1346">• het gemeenschappelijke in meningen en opvattingen benoemen en hanteren. <p data-bbox="592 1352 1334 1415"><i>Daarbij is hij in staat bewustzijn ten aanzien van eigen en andermans waarden en normen te ontwikkelen.</i></p> <li data-bbox="592 1458 1329 1523">2. Reflecteren op (zijn) vormen van face to face, mondelinge en schriftelijke communicatie, onder andere via het internet. <li data-bbox="592 1563 1342 1628">3. Posities en rollen die anderen ten opzichte van hem innemen, en die hij tegenover anderen inneemt, hanteren. <p data-bbox="592 1635 1326 1697"><i>Het gaat hier in het bijzonder om het kunnen blijven ontwikkelen van inlevingsvermogen in en hanteren van het feit dat:</i></p> <ul data-bbox="592 1704 1366 1917" style="list-style-type: none"> <li data-bbox="592 1704 1353 1767">• <i>het bekleden van bepaalde posities verantwoordelijkheden met zich meebrengt die het gedrag en opvattingen bepalen;</i> <li data-bbox="592 1774 1366 1836">• <i>communicatie mede wordt bepaald door positie en rollen die mensen ten opzichte van elkaar bekleden/vervullen;</i> <li data-bbox="592 1843 1342 1906">• <i>communicatie mede dient te worden bepaald door het naleven van mensenrechten.</i>

4. Een bijdrage leveren aan het maken en uitvoeren van formele en informele afspraken, regels en procedures.

Te denken valt aan:

- kunnen overleggen en samenwerken met elkaar (onder andere in teamverband), wetende dat je compromissen moet sluiten en afspraken moet nakomen;
- in praktijk kunnen brengen dat je inziet dat regels en procedures nodig zijn voor stabiliteit en deze door vormen van overtuiging, overleg en organisatie/mobilisatie zijn te veranderen/bij te stellen.

5. Zijn rechten op vereniging en vergadering (Kinderrechtenverdrag, art. 12 t/m 15) toepassen in het nemen van initiatieven en het uitvoeren van organisatorische taken op het gebied van leefbaarheid in de klas, in de school en buiten de school (zie verder 'houdingen', in het bijzonder de eindtermen 1 en 2).

Te denken valt aan:

- kunnen meedoen aan activiteiten ter bevordering van leefbaarheid (bijvoorbeeld helpen van andere leerlingen ten aanzien van leerstof en welbevinden);
- kunnen organiseren van activiteiten ter bevordering van leefbaarheid (bijvoorbeeld organiseren schoolfeest, runnen schoolkrant);
- initiatieven nemen tot activiteiten ter bevordering van leefbaarheid (bijvoorbeeld actiepunten kunnen inbrengen ter bevordering van een beter schoolklimaat).

6. Reflecteren op de notie burgerlijke (on)gehoorzaamheid in relatie tot de mate waarin mensenrechten worden nageleefd.

<p>(B. PARTICIPATIE)</p> <p>KENNIS/ INZICHT</p>	<p>DE SOCIAAL GELETTERDE MENS</p> <p><i>INLEIDING</i></p> <p>Het gaat hier om exploratie van de mate van actief burgerschap: actieve deelname aan het maatschappelijke leven in Nederland wordt op prijs gesteld, maar in Nederland hebben burgers het recht om de mate waarin ze actief deelnemen zelf te bepalen.</p> <p><i>De leerling dient inzicht te hebben in de mogelijkheden die zijn samenleving hem biedt om er waardig in te kunnen participeren. De samenleving mag eisen aan hem stellen, maar hij mag ook eisen aan de samenleving stellen vanuit de burgerlijke en politieke, de sociaal-economische en culturele rechten die hij heeft.</i></p> <p>Daarnaast heeft hij oog voor het mondiale perspectief, bijvoorbeeld wat de consequenties kunnen zijn van het leven in een samenleving waarin mensenrechten ontbreken.</p> <p>DOELSTELLINGEN</p> <p>De leerling heeft inzicht in:</p> <p>1. Zijn mogelijkheden en wensen voor participatie in de lokale, Nederlandse, Europese en mondiale samenleving nu en later.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Politiek: de mate van deelname aan de samenleving als burger. • Cultureel: de mate van intensiteit van integratie in de Nederlandse samenleving als lid van een culturele deelgemeenschap/groep. • Economisch: de mate van deelname aan de arbeidsmarkt. • Sociaal: de mate van deelname aan en het nemen van initiatieven tot verenigingsleven, maatschappelijke organisaties, inspraakorganen en vrijwilligerswerk. <p>Daarbij ontwikkelt hij inzichten over wat mensen, inclusief zichzelf drijft en communicatie(processen) tussen (groepen) mensen.</p> <p>2. De praktijk dat in de (Nederlandse) democratie een aantal (formele) spelregels ontwikkeld zijn en nog steeds worden.</p> <p>Het gaat hier in het bijzonder om dat:</p> <ul style="list-style-type: none"> • als (groepen) mensen iets willen veranderen, zij hun wensen erkend moeten krijgen en zij zich daartoe kunnen verenigen; • er bij het nastreven van wensen geen fysiek geweld mag worden gebruikt, maar dat overleg, vereniging, demonstratie en overtuiging de geëigende vormen zijn; • er bij het wel of niet erkennen van wensen een afweging van wensen en behoeften plaatsvindt zoals deze in de samenleving spelen: in dit proces spelen ook macht, invloed, gezag, verantwoordelijkheden en het moeten voldoen aan het criterium van het naleven van mensenrechten een belangrijke rol; • vergelijkbare processen ook spelen op internationaal niveau, waarbij burgers via sociale bewegingen invloed kunnen uitoefenen; • de Nederlandse samenleving het recht heeft een aantal minimumeisen te stellen, zoals, indien redelijk, dat individuen in hun eigen levensonderhoud voorzien, de Nederlandse taal leren, een opleiding volgen en zich houden aan de basiswaarden van
---	---

democratie en rechtsstaat.

3. Sociale rechten die inwoners van Nederland hebben en deze herleiden tot artikelen in de Grondwet, internationale verdragen en de daaraan ten grondslag liggende mensenrechten.

In de Nederlandse Grondwet staan artikelen over werkgelegenheid, bestaanszekerheid, de bewoonbaarheid van Nederland en de bescherming en verbetering van het leefmilieu (artikelen 19 t/m 21). Daarbij kan de leerling, mede in wereldwijd perspectief, de volgende sociaal- economische mensenrechten duiden: voldoende en goede voeding, sanitaire voorzieningen, kleding, huisvesting en schoon drinkwater; gezondheidszorg, sociale zekerheid, menswaardige arbeidsomstandigheden, onderwijs, gezondheidszorg en een schoon milieu (zie onder andere UVRM artikelen 22 t/m 25; Kinderrechtenverdrag, artikelen 24, 26, 27).

4. Voorbeelden op mondiaal niveau van gevolgen van het niet naleven of kunnen voldoen aan sociaal-economische rechten voor het dagelijks leven.

Domein C. IDENTITEIT

(C. IDENTITEIT)	DE VERANTWOORDELIJKE MENS
HOUDING	<p data-bbox="563 387 692 421"><i>INLEIDING</i></p> <p data-bbox="563 456 1334 589"><i>Het gaat hier, in samenhang met wat bij participatie is genoemd, om de mentale integratie in de Nederlandse samenleving met behoud van eigenheid. Centraal staan het uitoefenen van de menselijke waardigheid en gelijke behandeling van iedereen.</i></p> <p data-bbox="563 595 1370 763"><i>De leerling wil een positieve bijdrage leveren aan het samenleven met anderen in een pluriforme samenleving. Hij is doordrongen van de pluriformiteit die samenlevingen kenmerken en bereid respect te tonen voor diversiteit en op te komen voor culturele mensenrechten voor zichzelf en anderen: (culturele) minderheden en individuen waar ook ter wereld.</i></p> <p data-bbox="563 801 791 835">DOELSTELLINGEN</p> <p data-bbox="563 871 740 904">De leerling wil:</p> <ol data-bbox="563 940 1362 1957" style="list-style-type: none"><li data-bbox="563 940 1362 1211">1. Een serieuze dialoog met anderen aangaan:<ul data-bbox="563 976 1362 1211" style="list-style-type: none"><li data-bbox="563 976 1362 1043">• hij is bereid zich te verdiepen in opvattingen, levensvisies, gewoonten, gebruiken en gedragingen van anderen; <li data-bbox="563 1050 1362 1144">• hij is bereid deze tegemoet te treden met respect waarbij hij, indien nodig, de geweldloze confrontatie vanuit de eigen identiteit niet schuwt (actief verkennen van de eigen grenzen van tolerantie); <li data-bbox="563 1151 1362 1211">• hij is bereid de eigen opvattingen te spiegelen aan bestaande wetten, regels en rechten. <li data-bbox="563 1249 1362 1417">2. Werken aan de eigen ontplooiing.<p data-bbox="563 1285 1302 1417">Daarbij maakt hij onder meer gebruik van het recht op onderwijs en deelname aan het sociale en culturele leven in Nederland (zie onder andere: het Kinderrechtenverdrag, artikelen 28, 31 en de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, artikelen 28, 31).</p> <li data-bbox="563 1456 1362 1659">3. Zich mede verantwoordelijk voelen voor de ontplooiing en het welzijn van anderen.<p data-bbox="563 1529 783 1563">Te denken valt aan:</p><ul data-bbox="563 1563 1362 1659" style="list-style-type: none"><li data-bbox="563 1563 1362 1597">• opkomen voor de veiligheid van anderen; <li data-bbox="563 1603 1362 1659">• meewerken aan een klimaat waarin anderen vrij hun gedachten kunnen vormen en hun mening kunnen uiten. <p data-bbox="563 1666 1345 1760">Daarbij handelt hij vanuit het principe van de menselijke waardigheid: de rechten van de mens op vrijheid, gelijkheid en de onschendbaarheid van zijn eigen lichaam.</p> <li data-bbox="563 1798 1362 1832">4. Met anderen samenwerken ongeacht hun groepsidentiteit. <li data-bbox="563 1870 1362 1957">5. Zich zowel aan bestaande normen (bijvoorbeeld gedragsregels op school) aanpassen als meewerken aan, indien nodig, verandering van bestaande normen.

(C. IDENTITEIT)	DE ZICH INLEVENDE MENS
VAARDIGHEID	INLEIDING
	<p><i>Het gaat hier om rolnemingsvaardigheden (je kunnen inleven in anderen) vanuit een besef van de eigen (in ontwikkeling zijnde) identiteit.</i></p> <p>De zich inlevende burger heeft de capaciteit zich respectvol in te leven in anderen zonder daarbij zijn zelfrespect uit het oog te verliezen. <i>Het mondiale perspectief is hier dat hij zich probeert in te leven in anderen waar ook ter wereld aan wie het recht op de ontwikkeling van een eigen identiteit (zie Kinderrechtenverdrag, artikel 8) wordt ontzegd.</i></p>
	DOELSTELLINGEN
	De leerling kan:
	<p>1. Een aantal essentiële rolnemings-/inlevingsvaardigheden ontwikkelen die te maken hebben met het leven in een samenleving die door diversiteit wordt gekenmerkt:</p>
	<ul style="list-style-type: none"> • zich kunnen inleven in (in woord en gebaar gedane) uitingen van anderen; • reacties van anderen kunnen herkennen en inschatten; • sociale, culturele en sekse gebonden verschillen tussen mensen kunnen herkennen en benoemen. Hierbij is hij zich bewust van de invloed van stereotype opvattingen en probeert hij die tegen te gaan; • vragen kunnen stellen om achter behoeften/wensen van anderen te komen. • kunnen inleven in situaties waarin mensen hun recht op (de ontwikkeling van) een eigen identiteit wordt ontzegd.
	<p>2. De in doelstelling 1 genoemde vaardigheden ontwikkelen vanuit respect voor de eigen persoonlijkheid en identiteit:</p>
	<ul style="list-style-type: none"> • eigen gedachten en gevoelens in woord en gebaar duidelijk kunnen maken; • indien nodig aan anderen duidelijk kunnen maken dat je wenst serieus te worden genomen; • kunnen reflecteren op de eigen standplaatsgebondenheid (de bril die je draagt).
	<p>3. Met anderen samenwerken op basis van persoonlijke/individuele capaciteiten.</p>
	<p>Dit houdt onder meer in:</p> <ul style="list-style-type: none"> • anderen kunnen beoordelen als persoonlijkheid/individu in plaats van als lid van een (etnische) groep: het principe van non-discriminatie; • wederzijdse stereotyperingen herkennen en bijstellen; • inzicht in de rechten van gehandicapten op ontplooiing en deelname aan het sociaal-culturele leven (zie Kinderrechtenverdrag, artikel 23).
	<p>4. Bij zijn standpuntbepaling gebruik maken van het recht zich te baseren op informatie uit een verscheidenheid aan culturele, nationale en internationale bronnen.</p>

	5. Inspirerende bronnen aandragen over hoe mensen vanuit verschillende culturen opkomen voor het realiseren van mensenrechten.
--	---

<p>(C. IDENTITEIT)</p> <p>KENNIS</p>	<p>DE CULTUREEL GELETTERDE MENS</p> <p><i>INLEIDING</i></p> <p><i>Het gaat hier om het verwerven van inzicht in het karakter van de pluriforme Nederlandse samenleving en de relatie met de wereldwijde culturele en religieuze verscheidenheid. Mensen en groepen hebben het recht een eigen identiteit te ontwikkelen en uiten in een samenleving die door diversiteit wordt gekenmerkt.</i></p> <p><i>De Nederlandse Grondwet en het democratisch bestel maken de diversiteit aan opvattingen, levenshoudingen en gedragingen mogelijk.</i></p> <p>Centraal staat het beginsel van de menselijke waardigheid: de rechten van de mens op vrijheid, gelijkheid en de onschendbaarheid van zijn lichaam. <i>De cultureel geletterde burger heeft oog voor het mondiale perspectief, bijvoorbeeld wat het betekent te leven in een samenleving waarin genoemde rechten worden geschonden. Ook de historische context is belangrijk. Dit is duidelijk te illustreren aan de hand van bijvoorbeeld (aspecten van) de geschiedenis van kolonialisme, imperialisme, nationaalsocialisme en communisme.</i></p> <p>DOELSTELLINGEN</p> <p>De leerling heeft inzicht in:</p> <p>1. Het hoofdkenmerk van pluriforme samenlevingen en (enkele) kenmerken van de Nederlandse pluriforme samenleving. Hoofdkenmerk pluriforme samenlevingen: een <i>diversiteit</i> aan opvattingen, gedragingen, levensbeschouwingen, religies en culturen (waaronder gewoonten en gebruiken). Kenmerken van de Nederlandse pluriforme samenleving:</p> <ul style="list-style-type: none"> • verschillende etnische groepen; • religieuze en levensbeschouwelijke diversiteit; • verschillende subculturen; • recht op <i>een eigen identiteit</i> voor personen en groepen. <p>2. Motieven voor migratie, waaronder die van enkele groepen niet-westerse allochtonen, naar Nederland (politiek, sociaal, economisch, historisch).</p> <p>3. De belangrijkste argumenten in de discussies over universaliteit van mensenrechten versus cultureel relativisme.</p> <p>4. Dilemma's waarmee Nederland als pluriforme samenleving te maken heeft. Hierbij valt te denken aan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • de mate van sociale cohesie: diversiteit en eigenheid binnen wat in de Nederlandse samenleving (zijnde het bindmiddel) als gemeenschappelijk wordt verondersteld/gewenst; • het respect voor algemeen aanvaarde waarden en normen in de Nederlandse samenleving in relatie tot respect voor waarden en normen van subculturen en/of individuen.
--	---

	<p>5. Het belang van zijn socialisatie(processen) in het kader van de ontwikkeling van een eigen persoonlijkheid. Het betreft hier socialisatieprocessen die betrekking hebben op zijn eigen omgeving, subcultuur/-culturen waarvan hij deel uitmaakt en de socialisatie in de Nederlandse samenleving.</p> <p>6. Enkele voorbeelden op mondiaal niveau over waar, wanneer en waarom culturele rechten geschonden zijn/worden en wat dit betekent voor het dagelijks leven van mensen.</p>
--	--

Bijlage opbrengsten inspiratiemiddag

Schema opbrengsten inspiratiemiddag NJCM 15 september 2010
in Den Haag

Onderwijsniveau	Kennis (Kennen)	Vaardigheid (Kunnen)	Houding (Willen)
Groep 1-6 bo	<ul style="list-style-type: none"> * <i>Zelfrespect.</i> * <i>Respect voor ouders, onderwijzers en voor anderen.</i> * <i>Begrip rechten én plichten.</i> 	<ul style="list-style-type: none"> * <i>Versillen en overeenkomsten tussen mensen zien en waarderen</i> * <i>Luisteren en inleven in het denken van anderen</i> * <i>Het eigen denken over een onderwerp uitleggen en uitdragen in groepsverband; argumenten formuleren.</i> 	<ul style="list-style-type: none"> * <i>Eigen ideeën delen.</i> * <i>Luisteren en inleven in het denken van anderen.</i> * <i>Naleven (klassen)regels.</i> * <i>Zorg dragen voor sfeer binnen groep.</i>
Bovenbouw bo	<ul style="list-style-type: none"> * <i>De eigen rechten en die van anderen.</i> * <i>Principes achter mensenrechten: gelijkheid, waardigheid, ontwikkeling, participatie.</i> * <i>Culturele, godsdienstige en andere verschillen en overeenkomsten.</i> * <i>Kinderrechtenverdrag.</i> 	<ul style="list-style-type: none"> * <i>Zelf verantwoordelijkheid nemen om mensen- en kinderrechten in de eigen omgeving te beschermen.</i> * <i>Er voor willen zorgen dat niemand buitengesloten wordt.</i> * <i>Medeleerlingen aanspreken op hun gedrag.</i> * <i>Vragen stellen en discussiëren over de principes achter de mensenrechten: waarom?.</i> * <i>Genuanceerd kunnen denken; de afwijkende mening van andere kunnen begrijpen.</i> * <i>Situaties in de eigen omgeving kunnen koppelen aan mensen- en kinderrechten.</i> 	<ul style="list-style-type: none"> * <i>Betrokken zijn bij de verschillende gemeenschappen waartoe de scholier behoort.</i> * <i>Een actieve bijdrage leveren aan het groepsproces.</i> * <i>Actie ondernemen in de eigen gemeenschap om mensen- en kinderrechten te beschermen.</i> * <i>Een verschil maken.</i>

Onderwijsniveau	Kennis (Kennen)	Vaardigheid (Kunnen)	Houding (Willen)
Onderbouw vo	<ul style="list-style-type: none"> * Kennis van specifieke mensenrechten, zowel klassieke en politieke als sociale, economische en culturele rechten en hun achtergrond. 	<ul style="list-style-type: none"> * Actie ondernemen om mensenrechten uit te dragen en te beschermen, dichtbij en ver weg. 	<ul style="list-style-type: none"> * Actie ondernemen om mensenrechten uit te dragen en te beschermen, dichtbij en ver weg.
Klas 3-4 vmbo	<ul style="list-style-type: none"> * Dat er rechten zijn die altijd, overal en voor iedereen gelden. * Waarom deze rechten er zijn. * Dat deze vastgelegd zijn in verdragen van de Verenigde Naties, de Raad van Europa, de Europese Unie en ook in Nederland gelden. * Argumenten voor en tegen universele rechten. * Weten wie verantwoordelijk is voor bescherming mensenrechten. * Dat deze rechten niet vanzelfsprekend zijn. * De mondiale, nationale en lokale context van schendingen/verwezenlijking van mensenrechten. * De botsing en beperking van mensenrechten. * Notie burgerlijke ongehoorzaamheid. 	<ul style="list-style-type: none"> * Beargumenteren van het eigen standpunt over mensenrechten, en weergeven van het standpunt van anderen. * Argumenteren voor en tegen universele rechten, kritisch reflecteren op notie mensenrechten. * Relevantie zien van mensenrechten voor het eigen dagelijkse leven. 	<ul style="list-style-type: none"> * Accepteren dat mensen anders kunnen denken en zien dat dat waardevol is. * Actie ondernemen om mensenrechten uit te dragen en te beschermen, dichtbij en ver weg. * Een rol spelen in maatschappelijke organisaties. * Zelf een voorbeeld stellen op het gebied van mensenrechten.
Bovenbouw havo/vwo	<ul style="list-style-type: none"> * Speciale verdragen, Geneefse Conventies. * Multilaterale organisaties, inclusief Raad van Europa. * Ontwikkeling mensenrechtenstandaarden. * Mechanismen bescherming mensenrechten. * Plaats mensenrechten in de Nederlandse rechtsstaat. * De mondiale, nationale en lokale context van schendingen/verwezenlijking van mensenrechten. * De botsing en beperking van mensenrechten. * Notie burgerlijke ongehoorzaamheid. 	<ul style="list-style-type: none"> * Beargumenteerd eigen positie innemen met betrekking tot morele vraagstukken. * Reflecteren op burgerlijke (on)gehoorzaamheid. * Participeren als burger in democratie. * Relevantie mensenrechten zien voor eigen leven. * Ontwikkelen van individuele en collectieve strategieën om zienswijzen uiteen te zetten, de publieke opinie beïnvloeden en politieke invloed uitoefenen. 	<ul style="list-style-type: none"> * * Accepteren dat mensen anders kunnen denken en zien dat dat waardevol is. * Actie ondernemen om mensenrechten uit te dragen en te beschermen, dichtbij en ver weg. * Een rol spelen in maatschappelijke organisaties. * Zelf een voorbeeld stellen op het gebied van mensenrechten.

Bijlage deelnemers consultaties

Onderwijs

Dhr. N. Homminga	(dir) OBS Het Pallet
Mevr. S. Wessels	OBS Het Pallet
Mevr. M. de Bone	OBS Het Pallet
Dhr. T. Hendriks	OBS IJsselhof
Mevr. F. Spijkerman	OBS IJsselhof
Mevr. W. Timmerman	OBS IJsselhof
Dhr. B. Loode	(dir) OBS Toonladder
Dhr. G. van der Meulen	Gereformeerde scholengemeenschap Greijdanus
Mevr. B. Wiechers	Platform democratische scholen
Mevr. K. Loukili	IBS Al Ihsaan
Mevr. N. Benkers	IBS Al Ihsaan
Dhr. R. Leber	(dir) OSG Van der Capellen
Dhr. A. Stienstra	OSG Van der Capellen
Fleur Nollet	(student) Universiteit voor Humanistiek

Platform MRE:

Mevr. F. Olujic	Nederlands Juristen Comité voor de Mensenrechten
Mevr. M. van den Berg	Nederlandse Rode Kruis
Dhr. D. Lahey	Movies that Matter
Dhr. T. Visser	Ivlos
Mevr. C. van der Mars	Stichting HVO
Dhr. F. Methorst	Emma, Nederlandse Vereniging voor de Verenigde Naties
Mevr. R. Wolting	Dutch Coalition on Disability and Development (DCDD)
Mevr. B. Stappers	Defence for Children - ECPAT Nederland
Dhr. H. de Ridder	Centrum voor Mondiaal Onderwijs
Dhr. P. van Ledden	Anne Frank Stichting
Mevr. K. Oudshoorn	Amnesty International
Mevr. B. Oomen	(voorz.) Roosevelt academy

Overige geconsulteerden

Mevr. J. Naber	Commissie Gelijke Behandeling
Dhr. W. Veugelers	Universiteit voor Humanistiek

Leden adviesraad

Mevr. P. van der Meer	CBS De Waalse school
Dhr. G. Kroes	(dir) Uitgeverij Kwintessens / Nzv
Dhr. P. Feld	Pabo In Holland Haarlem/Alkmaar
Dhr. D. Eijgenraam	(dir) Hartenlust school vmbo
Dhr. H. Hooghoff	consultant

SLO heeft als nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling een publieke taakstelling in de driehoek beleid, praktijk en wetenschap. SLO heeft een onafhankelijke, niet-commerciële positie als landelijke kennisinstelling en is dienstbaar aan vele partijen in beleid en praktijk.

Het werk van SLO kenmerkt zich door een wisselwerking tussen diverse niveaus van leerplanontwikkeling (stelsel, school, klas, leerling). SLO streeft naar (zowel longitudinale als horizontale) inhoudelijke samenhang in het onderwijs en richt zich daarbij op de sectoren primair onderwijs, speciaal onderwijs, voortgezet onderwijs en beroepsonderwijs. De activiteiten van SLO bestrijken in principe alle vakgebieden.

SLO

Piet Heinstraat 12
7511 JE Enschede

Postbus 2041
7500 CA Enschede

T 053 484 08 40
F 053 430 76 92
E info@slo.nl

www.slo.nl

slo